

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/98

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

2008 KÜRESEL KRİZİ: NEDENLERİ, ETİK İLKELERİ VE İKTİSAT EĞİTİMİ

Gülten Kazgan

Bu çalışma "KÜRESEL BUNALIM VE İKTİSAT EĞİTİMİ", başlığı ile Prof. Dr. Ercan UYGUR editörlüğünde hazırlanan ve 2011 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Kasım, 2012

2008 KÜRESEL KRİZİ: NEDENLERİ, ETİK İLKELERİ VE İKTİSAT EĞİTİMİ

Gülten Kazgan^{*1}

1. GİRİŞ

2008 küresel krizi, birinci petrol krizini (1973 sonu) izleyen çeyrek yüzyılı aşan sürede yaşanan ve giderek şiddetlenen krizler zincirinin sonuncusu oldu. Kriz etkisini üç özellikle sergiliyor: Çin ile Hindistan ve diğer birkaç ülke dışında hem yaygınlığı küresel boyuta vardı, hem etkilenen her ülkede işsizlik oranı artışı ve GSYİH düşüşü anlamında olumsuz etkileri daha “vahim” düzeylere vardı; hem de, Asya kaplanları dışında, 2010 yılı başlarken bunu atlatan daha henüz olmamıştı. AB’nin önce Doğu, sonra da Güney devletlerinde ciddi dengesizlikler patlak veriyordu. Yakın gelecek için büyüme hızı ve işsizlik azalışı tahminleri bir kısım ülkeler için (Türkiye dâhil) hiç de parlak değildi.

ABD’nin 2000-2001 krizini atlama yolunda kendi ekonomisinde şişirdiği “finansal genişleme” balonu, küresel çapta balon yaratırken, bunu, 2008’de küresel bir balon patlaması olayı izliyordu. Diğer yandan, 2007’de ABD’de başlayıp, 2008’de dünyaya yayılan krizi atlama üzere yapılan “Keynesyen” kamusal/parasal destekler ise, yeni bir küresel finans balonu şişirilmesi ile yine yola çıkmaya hazırlanıyordu. 2009 sonuna doğru küresel destek toplamının 10 trilyon doları aştığı tahmin ediliyordu. Buna karşılık, krizi atlama yol haritasını çizmek üzere yapılan G-20 ve IMF-Dünya Bankası toplantılarında, krizin gerisinde yatan temel nedenlerin tartışılıp düzeltilme yoluna sokulması gündeme getirilmedi.

Oysa krizin bir boyutunu Neoliberalizmin, başta finans kesimi, kamu denetimli piyasaları reddeden, her türlü sermaye, mal, hatta son olarak hizmet hareketlerini serbest bırakan ve küreselleştiren politikaları oluşturdu. Bir diğer etken, ABD’nin iç/dış politikalarına tabi olarak dünyada miktarı ve değeri değişebilen dünya ana rezerv parası doların istikrarsızlığıdır. Bir üçüncüsü ise, ABD finans kesiminin türevler yoluyla ve her türlü ulusal/uluslararası denetimden arı olarak, yeniliklerle likidite yaratabilme gücüdür. Bu genişleme süreci ise kimi ülkelerde iç ekonomik dengesizlikler ya da çok yönlü yolsuzluklarla birlikte yaşanmıştır. Dördüncüsü, küreselleşmenin gelir dağılımını, Çin dâhil, bu sürece katılan her yerde en üst gelir dilimi lehine değiştirmiş olmasıdır; reel ücretler artmadan üst, hatta en üst gelir diliminin milli gelirdeki payı artmış, ülkeler dolar milyarderleri ile birlikte yoksulluk üretir olmuştur. Rekabet için reel ücretleri düşük tutmak ve/veya “inovasyon” yapmak gerekmiştir. Nihayet, ülkelerin dış denge bozulması da bunu tamamlamaktadır: Bir yanda trilyon dolarlık rezerv biriktirenler (Çin ve Japonya gibi), bir yanda büyük dış açıklar ile dış borç biriktirenler ortaya çıkmıştır (ABD, Türkiye, Güney ve Doğu Avrupa, Baltık ülkeleri gibi).

Neoliberalizmin bütün piyasaların kamu müdahalesinden arındırılması, serbest olması yoluyla küresel çapta etkinlik sağlanacağı anlayışı ve savı, iktisat eğitimine ABD kaynaklı ders kitaplarını örnek alan yerel ders kitaplarıyla girmiştir. Bu yoldan da yarın uygulamacı olarak meslek hayatına katılacak olanların beyni belirli bir doğrultuda yıkanmaktadır. Ayrıca, Neoliberalizmin her yerde şişirdiği “finans kesimi” en yüksek sermaye getirisini sağlıyor olunca, finans, iktisat ve işletme konuları arasında en ağırlıklı, en üst beyinleri çeken bir eğitim alanına dönüşmüştür. Zaten ABD’de finans alanında yenilikleri yaratanlar, Harvard, MIT gibi dünyanın en iyi üniversitelerinden üstün

* Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi, İktisat Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.

¹ Bu incelemenin iki önceki metnini okuyup, görüşlerini, eleştirilerini bana bildiren, böylece eleştirileriyle izleyen metinde iyileştirmeler yapmamı sağlayan finans uzmanı Prof. Dr. Oral Erdoğan’a burada teşekkürlerimi bildiririm. Yazının sorumluluğu bana aittir.

başarı derecesiyle mezun olan matematik dâhisi gençlerdir. Türevleri ve bunlarla kredi genişlemesi yollarını (bir kısmı kural ve etik dışı olmak üzere) yaratanlar da bunlardır.²

ABD kaynaklı 2008 küresel krizinin yine ABD kaynaklı, kriz yaratan balon şişmesinde “etik dışı” çok sayıda ögenin rol oynadığı anlaşılıyor, ortaya dökülen bilgilerden. Bu nedenle İşletme ve Finans bölümlerinde, bir süredir “İşletme Etiği” derslerinin konduğu, oysa İktisat bölümü programlarına ise bunun içerilmediği görülüyor. Temelinde Neoklasik Okul’dan kaynaklanan “İktisat amoral bir bilimdir” anlayışı yatar. Ne var ki, finans dersi artık iktisat bölümlerinde okutulduğu gibi bölüm mezunları işletme ve finans alanlarında çalışmaktadırlar.

Bu yazıda önce İktisat eğitiminde kullanılan ana ders kitapları, kuramların dayandıkları varsayımlar açısından değerlendirilecek, sonra 2008 krizini yaratan nedenler ile denetimsiz serbestliğin nasıl etik dışı uygulamalara yol açtığı incelenecektir. Son olarak da geleceğe dönük beklentiler bağlamındaki düşüncelerimiz ele alınacaktır.

2. İKTİSAT NASIL BİR BİLİMDİR?

2.1. Denetimsiz Serbest Piyasa Anlayışının İktisat Bilimindeki Kökeni

İktisat, temel ders kitaplarına giren kuramları itibariyle Avrupa’da başlayıp zamanla dünyaya yayılan Aydınlanma Çağı’nın bir ürünüdür. Doğumunun İngiltere’de James Watt’ın buhar makinesini icat ettiği 18. yüzyılın ikinci yarısında, yine İngiltere’de piyasa ekonomisi doğarken Adam Smith’in yazdığı “Milletlerin Serveti” (1776) (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) kitabının yayınlanmasıyla örtüştüğü kabul edilir. Büyük Britanya İmparatorluğu’nun kurulma ve yeni icatların peşpeşe uygulama yoluna girdiği, sanayide girişimci yeni bir sınıf ile piyasanın geliştiği ve genelde refahın arttığı bu dönemin yarattığı iyimserlik, A. Smith’in kitabında piyasa serbestliğinin yüceltilmesine yol açmıştır. Serbest piyasa, sanki “görünmeyen bir el” tarafından yönetiliyormuş gibi mükemmel işlemektedir. Dolayısıyla buna (merkantilist çağdan kalan) devlet müdahalesine gerek yoktur. A. Smith bunun gerekeceği alanları da (alt-yapı yatırımları, adalet, milli savunma, vb.) belirtmiştir.

A.Smith’in yine İngiliz kökenli Klasik Okul’un kurucusu olduğu kabul edilir. Avrupa’ya da yayılan gelişme süreci, Alman Tarihçi Okulu ve sosyalizm dışında, devletin müdahale etmediği serbest piyasayı yüceltme olgusunu Batı Avrupa kökenli Neoklasik Okul’a da taşımıştır. Bu anlayışın dönemin bütün gelişmiş Batı Avrupa ülkelerince geri kalan ülkelere dayatılmasının temelinde, kendi üstünlüklerinin sağladığı ekonomik getiri vardır. Nitekim bu dönem aynı zamanda büyük sömürge imparatorluklarının yayılmasına tanıklık etmiştir. 20. yy. son çeyreğinden günümüze aktarılan Neoliberalizm / küreselleşme sürecinin temelinde bu “denetimsiz serbest piyasa” anlayışının getirdiği büyük çıkarlar yatar. Ayrıca, 19. yy. son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı’na kadar olan yıllar “finans kapitalizminin” egemen olduğu, sermaye hareketlerinin de serbestleştiği bir dönemdir.

Günümüzde Neoliberalizm, söz konusu çağın bu iki özelliğini birlikte küreselleşmeye yansıttığında, denetimsiz finans kesimi dâhil serbest piyasa, 1980’den itibaren ABD ve İngiltere tarafından dünyaya dayatıldı. İktisat politikaları bu anlayışla uygulamaya girdi. Ders kitapları da, İktisat bilimi önce İngiliz, sonra da ABD kökenli olduğu için, aynı anlayışa dayalı kuramları dünyaya yayar oldu. Buna karşılık 1900’lere gelirken başlayıp, 1980’lere kadar geçen yıllarda geliştirilen diğer kuramlar (planlama, kalkınma iktisadı gibi) ders kitaplarında marjinalleşti. Bir nedeni uygulanan politikalarla örtüşmemesiydi.

2.2. Kuramların Varsayımları ve Kısıtları

Klasik, Neoklasik ve Neoliberalizm çağının kuramları temelde Aydınlanma Çağı’nın insan ve toplum temelli yaklaşımlarını yansıtır. Modernite sonrasının iktisat kuramlarında yarattığı değişimler ise ancak 1930’larda başlar (eksik rekabet, Keynes ve kalkınma kuramları gibi) 1970’ler sonrası belirginleşir (dinamik büyüme kuramları, deneysel iktisat, kaos kuramı, vb.). Buna karşılık

² Bu listeye “opsiyon fiyatlama” modelleriyle 1990’larda Nobel Ödülü alan Black, Scholes, Merton gibi matematiksel modelleme ustalarının öyküsü eklenebilir; son ikisinin fon şirketi (LTCM) 1997-1999 Asya krizinde büyük gürlütle ile batmıştı. Oysa iktisat Nobel ödüllülerinin büyük kısmı finans bağlantılı ekonometrik modellere gitmektedir.

Neoliberalizm, finans dâhil, küresel çapta Aydınlanma Çağı varsayımlarını geri getirmiştir. Küresel çapta tam rekabet şartları, bireysel seçim özgürlüğü, rasyonel davranış, vb. ile tam serbest piyasalarda sağlanan optimal değerler bunların başlıcalarıdır. Günümüzdeki ders kitapları yine bir ölçüde bunlara dayanır. Ne var ki çağımız ekonomilerinde, hele küresel ortamda, özellikle 2008'e getiren süreçteki büyüyen dengesizliklerde ve krizlerde, finans pazarlarında spekülâtifliğin, etik dışı davranışlar ya da yolsuzlukların, birey-firma-ülke davranışlarında rasyonellik karmaşıklığının, rolü asaldır.

Bireye ilişkin geleneksel varsayımların başında bireyin tüketim bağlamında seçim ve kararlarında özgürlüğü gelir. Alışkanlık, moda, reklâm, vb. yoluyla bireysel ya da sınıfsal tipleşme ders kitaplarına ancak eksik rekabet koşulları yaratan mal farklılaşması bağlamında girer. Bunun dışında tüketici seçimi gelir, görelî mal fiyatları, zevkler, teknoloji veri alınarak incelenir; yeni icatlarla piyasaya giren yeni malların yarattığı bütünsel değişimin “marjinal fayda” çözümlemesine uygun olmaması ve sürekli talebi kaydırması olgusu da es geçilir.

2008 krizinin gerisindeki etkilerden biri olan tüketici kredileri, kredi kartlarıyla geçici yapay gelir artışıyla alt düzey gelir gruplarının kullandığı krediye ilişkin risklerin yeri sınırlıdır. Oysa 2007'de ABD'de krizin ilk aşaması tam da bununla ve 2001 krizini atlatma amacıyla izlenen, yeni bir balon yaratan politika ile ilgilidir. Kısa dönem faiz haddini ABD Federal Rezerve Bankası (FED) 2001 krizini atlatmak amacıyla 2002'den sonra %1'e indirdi. Bunu izleyerek düşen diğer faizler ve genişleyen likiditenin ivme verdiği, düşük gelirli kesime yönelen eşik-altı “mortgage” kredileri giderek yükseldi. 2004 sonrası artışa geçen faizler, 2005 sonunda %4.25, 2006 ortasında %5.25'e varmıştı. Nitekim krizin ilk belirtileri 2006 ilkbaharında bu kredilerin geri ödeme aksamasıyla görüldü.

Bir kere, toplumun alt tabakasını oluşturan düşük gelirli kesim, faiz hadlerinin ileride yükselebileceğini düşünmeden, aynı zamanda krediyi verenler tarafından uyarılmadan (bir etik sorun), borçlanmaya başlamıştır. Ancak 2005 başlarken enflasyon ürküsüyle FED kısa dönem faizi yükseltince, iş değişmiştir; öyle ki, aldıkları ipotekli ev kredisi faizleri yükselirken, bir yandan da evlerin fiyatı düşmeye geçmiştir. Oysa bu sınıf, ev fiyatı artışlarının süreceğini varsaymıştı; böylece, evleri daha yüksek fiyattan satabilecek ya da tekrar ipotek edebilecekti. Nitekim 2006 başından itibaren bu piyasada krediler geri dönmeye başladı. Ders kitapları gerçi son yıllarda “Risk ve Belirsizlik” altında tüketici davranışları, finansal tercihler ve beklentiler gibi konuları kapsamaktadır; sigortalama yöntemleri gündeme getirilmektedir. Ya da “Beklentiler” aynı biçimde işlenmektedir. Ancak bu, ana modelden sadece bir sapmadır, eklemidir, esas model değildir.³

Rekabet şartları, seçim özgürlüğü, berraklık ve rasyonel davranış varsayarak piyasayı idolleştiren neoklasik / neoliberal küreselleşme modeli ise esastır; bunun da, gerçeklere ne kadar aykırı düştüğünü, havada kaldığını yaşanan olaylar göstermeye yeter. Yeterince bilgilendirilmeyen kredi alanlara karşı “etik dışı” davranış da buna eklenmelidir. (Bankalar Birliği Genel Sekreteri, geri dönmeyen krediler bağlamında Türkiye için çok kez aynı durumun geçerli olduğunu bir günlük gazetede açıklamıştı.)

Mikro İktisat kitaplarında çözümlenme yöntemi temelde statik ya da mukayeseli statiktir. Her ne kadar makro-iktisat yaklaşımını getiren Keynes, bazı eklemelerle “Genel Teori”de dinamik tanımlama yapsa da, ders kitaplarına giren A. Hansen ile J. R. Hicks'in geliştirdiği şekiller ile anlatım, mukayeseli statik niteliklidir. Karl Marx'ın kapitalizmin büyümesi ve krizlerin bu sürecin bir parçası olduğunu gösteren dinamik kuramı ise, neoliberal çağda ancak “iktisadi düşünce tarihi” kitaplarında kısaca yer alır; İktisada Giriş, Mikro ve Makro İktisat kitaplarında çoğu kez yeri yoktur. R. Harrod ve E. Domar gibi Keynesyen iktisatçılar, büyüme kuramlarına krizi, istihdam etkisiyle birlikte, Keynes'in sistemini içererek dinamikleştirdiler. Ne var ki, neoliberal çağda İktisadi Kalkınma ve İktisadi Büyüme dersleri de çok zaman “seçimlik ders” durumuna getirildi, Kalkınma İktisadı neredeyse gündemden düştü.

³ Lipsey – Chrystal (1999) ve Blanchard (2003) bu konuları işlemektedir. 2000'in ilk yıllarında Paris üniversitesi öğrencileri mikro-iktisat kitaplarının gerçeklerden kopuk olması dolayısıyla “otistik iktisadı istemiyoruz” diye ayaklanmışlardı. Bunu, “otistik” iktisat kuramını değiştirmeyi savunan bir akım izlemişti. Ancak bugüne kadar bir ürün ortaya çıkmadı.

Yukarıda çizilen temel iktisat eğitimi tablosunun dinamik süreçler içinde gelişen günümüzün finans krizini açıklayamayacağı açıktır. Her ne kadar birçok ders kitabı “kısa dönemli dalgalanmalar” olarak krizleri kapsıyor olsa da, bunun finansal kapitalizmin dinamiğinin ayrılmaz parçası olduğu, finans kaynaklı balon şişmesinin büyüme ivmelenirken aynı zamanda krize gidişi hazırladığının kuramsal çerçevesini açıklayan azdır. Oysa daha 19. yy. ikinci yarısında istatistikçi C. Juglar’ın saptadığı, K. Marx’ın *Das Kapital*’de (2. cilt) kuramlaştırdığı tam da bu olgudur. Ancak ders kitaplarında Juglar’a atıf yapılırsa da, Marx’ın kuramına (ideolojik nedenlerle) değinilmez.

3. RASYONELLİK VE KRİZDE ETİK- DIŞI DAVRANIŞLARIN ROLÜ

İktisattaki temel varsayımlardan yine Aydınlanma Çağı’ndan gelen bir diğeri, bireyin davranışlarının “rasyonel” olduğudur. Bunun gerisinde piyasaların berrak olduğu, spekülative davranışların, beklentilerin ya da tahminlerin değil gözlenen gerçeklerin bulunduğu, işlemin “marjinal” olduğu gibi varsayımlar geçerlidir. Oysa finans piyasaları bu varsayımların tutmadığı alanlarda olduğu gibi, spekülative davranışlar yoluyla balon yaratır, patlatır. Sonuçta finans piyasalarında rasyonel davranış, “bir başka türlü” işlemekte, bunun karmaşık kimliği olduğu ortaya çıkmaktadır; öyle ki, bireyin kendisi için rasyonel olan davranış bir başkasının zararına işleyebilmekte, bu da krize götüren yoldaki etkilerden biri olmaktadır. Aşağıda, 2008 küresel krizinin yaratıcısı olan ABD finans kesiminin önce işleyiş sistemini anlatacağız, bunu izleyerek verdiğimiz örneklerle bu görüşümüzü desteklemeye çalışacağız. Bu tür davranışı “etik dışı” olarak tanımladık. Görünüşe göre, bu tür davranışlar finans piyasalarında olağandır, yaygındır.

3.1. ABD Finansında “Müşterek Bahis” Oyunu

ABD finans piyasalarında oyuncular arasında müşterek bahis (bookmaking) oyunları geçerlidir. Diyelim ki, bir spor oyununda siz A takımının kaybedeceğine hükmettiniz; müşterek bahis oynamanın yasal olduğu alanda bir oyun kurucusuna gidip bildirirseniz, o da sizin için karşıt kanıdaki yani, A takımının kazanacağına inanan birini bulur ve anlaşma yapılır. ABD’de 2007’de başlayan mortgage krizine götüren olaylar bu temelde sürdü; ev piyasasında fiyatların nasıl seyredeceği ve diğer spekülative finans piyasası oyunlarının temelinde bu ilke yatıyor.⁴ Bu oyun türü yasal olsa da etik midir? Sorgulamaya değer.

Bu işlem etik kurallara aykırı olsa da, ABD finansında yasadışı değildi, bu tür girişimler uygulamanın olağan parçasıydı; “Hedge Fund”ların işlemleri bu taban üzerinde yürüyordu. Birisi bir tahvil ya da hisse senedi grubu için “fiyat düşüşü” üzerine oyun kurmak istiyorsa, Wall Street’te bir aracıya gider, kendisine “fiyat artışı”na oynamak isteyen birini ister ve o kişi ya da şirket aracı kurum tarafından bulunur. Bu yoldan şirket kendisini benzer işlemlerde sürekli dalgalanan para değerleri ve mal fiyatlarının getirdiği risklerden korumuş olur. Böyle bir işleme girişen taraf, karşıt “pozisyonda” bir başka tarafın olduğunu bilir. Fiyatlar düşerse birinci grup kazanır, yükselirse ikincisi. 2006 ve 2007’de ev piyasasında ev fiyatlarının artışına oynayan büyük boylu ve büyük isimli Lehman Brothers, Bear Stearns, Merrill Lynch gibi finans kurumları sonunda çöktüler. Tahminleri tutmamıştı.

Yukarıdaki kumarhane oyununun hiçbir düzenleyici kurala tabi olmadan yürümesi, ilgili kurumların dev boyutu ile birlikte tabii işin ciddiyetini artırüyordu. Önceleri Wall Street’te bu oyunlar yöneticilerin kendi paralarıyla bahse girdikleri, müşterilerine güvenilir “danışman” olan küçük boylu ortaklıklar tarafından oynandı. Bu sistemin çapı büyüdüktan sonra günümüzdeki tablo ortaya çıktı: Küçük boylu ortaklıklar yerini (too big to fail) dev boyutta şirketlere bıraktı; önce kendi parası ile oynama aşamasından başkasının parasını da kullanma aşamasına geçildi. Daha sonra, üstelik her türlü denetimden arınarak, uluslararası finansal sistemde oynama aşamasına varıldı. Üzerinde oyun kurulan varlık kaleminin üç ay, altı ay, bir yıl sonra fiyatının ne olacağı tabii kimse tarafından bilinemez; dolayısıyla finansdaki bu tür oyunlar tam kumar niteliği taşır.

J. M. Keynes, Büyük Bunalımın yaşandığı yıllarda yayımlanan kitabında (Genel Teori, 1936) finans kapitalizmine “kumarhane kapitalizmi” derken fevkalade haklıydı. Kumarhane kapitalizmi,

⁴ Müşterek bahis oyunları Türkiye’de yasaktır. 1953 tarihli 6132 sayılı “At Yarışları Hakkında Kanun”un değiştirilmiş 7. maddesi müşterek bahis oyunları veya yarış piyangoları bağlantılı her türlü işlemlerle ilgili kişilere 3 aydan iki yıla kadar hapis cezası ve adli para cezası getirmektedir. (İnternette alınmıştır.) Bu oyun Türkiye gibi diğer birçok ülkede de yasaktır.

neoliberal çağda üstelik bilgisayar sayesinde uluslararası finansta ışık hızında işliyor, artık milyon değil, milyar, trilyon dolarlar el değiştiriyor. J. Schumpeter (2003: 284) üç büyük iktisatçının kapitalizmin evrimine bakışını şöyle özetliyor: “Marx’ta kapitalist evrim çöküşe götürür; J. S. Mill’de aksamadan yürüyen bir durağan duruma girer; Keynes’de durağan durum sürekli çöküş tehdidi yaratır”. Yaşanan finansal krizler Keynes’in yaklaşımın doğruluyor, 1970’ten günümüze gelen süreçte. Savaşlar da herhalde bu sürecin “ara namesi”.

Ancak sorun, Türkiye’de ve dünyanın pek çok yerinde yasadışı kabul edilen “müşterek bahis” türü finans oyunları ve bunun etik boyutu ile bitmiyor; ABD finansı etik dışı işlerle dolup taşıyor; bunlar aynı zamanda Wall Street’in niteliği konusunda bir fikir veriyor. Bir kere bir kısım türevlerle oynanan oyunlar, özellikle CDO (collateralized debt obligations), tarih yazmak açısından çok değerliler. CDO, tekil kredileri yeniden paketleyip, bunları tekrar bölünüp paketlenen hale getirip, ikincil piyasada satılabilecek olan türevlerdir. Bunların karşılıklı teminatlı (collateralized) olmaları, gerisinde destekleyici krediler, tahviller veya diğer reel varlıkların bulunmasından kaynaklanır. Aslında bunların doğuşu, 2001 krizini izleyen FED faiz indirimine gider. Yaratılan likidite, milyonlarca yeni mortgage tahvillerini satın alma talebine yetmeyince finans kurumlarınca yenilikler aramaya geçilmiştir. Bankacılar, bu kez, sentetik CDO diye anılan türevleri buldular.

Bunlar temelde CDS’in (credit default swaps) yani sigorta mukavelelerinin bir yeni tutamıdır ve gerçek bonoların işlevlerini ima ederler. Ne var ki, 2005’ten itibaren, tam CDO’ların tutarı 200 milyar doları aşarken, ev fiyatları da doruk yaparken FED faiz haddini yükseltmeye geçti. 2006’da CDO tutarı küresel çapta 520 milyar dolara varmış, dünyaya yayılmıştı. Bu arada mali kurumlar yeni CDO paketleme yöntemleri yarattılar. “Junk bond” diye anılan güvencesiz bonolar da pakete sokulmuştu. Bankalar hatırlı müşterilerini, başta “hedge” fonları, riskli türevleri seçip, sonra da tümüne karşı bahse girmeye yönlendirdiler. Merrill Lynch bir “hedge” fonun talebi üzerine bir müşterek bahis oyununa girip CDO yaratmış, ancak yatırımcılara bunu açıklamamış, yeterli bilgi iletmemişti. Merrill Lynch’in bu CDO’su bir yılda çöktü.

Sadece ABD’de yatırım bankaları ve “hedge” fonları CDO’lara yatırım yapmadı, Avrupa’dan Asya’ya diğer mali kurumlar da devreye girdi, milyonlarca yatırımcı bundan etkilendi. Bu açıklama “müşterek bahis” nitelikli finans oyunlarında, her şeyin “mubah” olduğunu gösteriyor.

Finans oyunlarında, CDS (credit default swaps) gibi hesapça devlet borçlarında sigorta rolü oynaması beklenen türevlerin, nasıl etik dışı kullanıldığı krizi izleyen yılda (2009 ve 2010) AB’de ortaya döküldü. Asıl başlığı (Sovereign credit default swaps) yani devlet borçlarının ödenememesine karşı sigortalama olan CDS, herhangi bir (kaza, yangın, vb.) riske karşılık parasal önlem anlamında bir sigorta değildir. Bu riskin olacağına ilişkin bahse girmez, CDS’leri satın alan bu ülkenin borcunu ödeyemeyeceği iddiası lehine bahse girer; yani ülke tahvillerinin faizlerini ödeyemeyeceği gibi borcunu döndüremeyecektir de. Tahvilleri satan ise, aksine ödeyeceği iddiasını yapan taraftır.

Yunanistan, AB’nin mali denge kurallarına boşverip, bütçe açıklarını ve kamu borçlarını finansal genişleme sürecinde doruklara taşımıştı. AB kurallarına göre %60 olması gereken “kamu borcu / GSYİH” oranı 2010’a gelindiğinde %124.9’a, %3 olması gereken yıllık “bütçe açığı / GSYİH” oranı ise %14.7’ye çıkmıştı. Ancak 2010’da olay patlak verene kadar, her yıl Yunanistan bu açıkları finanse ederek zirveye tımandırılmıştı. Bu kez finans oyununu, Yunan siyasal iktidarının Goldman Sachs ile bir fiyat (yani rüşvet) karşılığı anlaşarak hesaplarını gizleme yolunu bulduğu ortaya çıktı. İddiaya göre, dönemin iktidarı toplam 50 milyon dolarlık ödeme karşılığı Goldman Sachs sayesinde bu hesapları gizlemişti. Bu sayede diğer kurumdan yüksek not alabilmişti.

CDS’in içerdiği aleyhe iddia, 2010 başında borçların ödenemez duruma gelmesiyle gerçekleşmişti. Yunan iddiası bir yana, AB’nin “euro” alanı altüst olmuştu. Borçları gizleyerek biriktiren Yunan hükümeti, yüksekçe bir fiyat ödeyerek Goldman Sachs yoluyla dünyayı olumlu hesaplarla kandırması, “rating” kurumları da sorgulanır duruma girmişti.

İşin daha düşündürücü yanı, euro bölgesinde İspanya, İtalya, Portekiz, İrlanda gibi çok sayıda üyenin AB kurallarına rağmen içinde bulunduğu düşündürücü durumdur, euro bölgesinin geleceğidir.

Yukarıdaki tablo, ABD hükümetlerinden finans kurumlarına, bazı AB devletleri / hükümetlerinden uluslararası kurumlara, krizin gerisinde, yasadışı olmasa da etik dışı çok sayıda sorunun üst üste

bindiğini gösteriyor. Hepsinden öte, finans kapitalizmi, iktisat biliminin “amoral” olduğu savını sorgulanır duruma düşürmüştür. Ayrıca, acaba “müşterek bahis” oyunları, birbirini kandırmaya dayalı bir piyasa, kendi kârını en çoklaştırırken karşındakini batırmaya yönelik oyunlara dayanırsa, bu sistem “rasyonel davranış” ile ne ölçüde bağdaşır? Yoksa rasyonel davranış bu mudur?

Kısacası, 2008 finansal krizinin temelinde finans kesiminin kumar oyunları ve etik-dışı davranışları olduğu gibi, hükümetlerin buna uyum sağlayan davranışları da bulunuyor. Kapitalizmin dalgalı büyüme sürecinde, finansal genişlemeyi bu ikisi birlikte uyarırken, balonu patlatan etik dışı girişimleri ile tamamlayanlar ise kesimin dev çaplı kurumları olmuştur.

3.2. Finans sisteminden diğer örnekler⁵

ABD finans piyasalarının başlıca oyuncuları yatırım bankaları ile sigorta şirketleri ve “hedge” fonlarıdır. Yatırım bankalarının ve sigorta şirketlerinin büyük kısmı bu krizde ağır yara aldılar; çok büyük boyuttakiler “too big to fail” felsefesi ile kamusal destekle yani “vatandaşın vergisi” ile kurtarıldı, pek azı (Lehman Brothers gibi) batmaya bırakıldı. Ayakta destek almadan kalanlardan bir kaç da kimlik değiştirdiler. Bunlar yüksek riskli finans oyunlarını kendileri dışındaki yatırımcıların parası ile oynadılar ve batma noktasına geldiler. Buna karşılık benzer oyunları “hedge” fonları da oynadı; ne var ki, ABD’de bulunan 6845 adet “hedge” fonunun 2008’de sadece 1471 adedi yani %21’i batmıştı; ayakta kalanların ise, 2009’un ilk 7 ayında %12 oranında kâr ettiği görüldü. Yani, finans piyasasının başoyuncularından bir bölümü (yatırım bankaları ile sigorta şirketleri) dibe giderken, diğer bir bölümünün sadece beşte biri çökmüş, gerisi iyi düzeyde kâr etmeyi sürdürmüştü.

Araştırmalar ortaya koydu ki, yatırım bankalarında en yüksek riskli oyunlar başkalarının parası ile oynanmış ve sonuç bataklık olmuştu. Buna karşılık en riskli oyunlarda yönetici / sermayedarın kendi parasının da bulunduğu “hedge” fonları batmadılar. Nedeni, kendi parası oyuna girdiğinde, bireylerin çok daha dikkatle risk tahmini yapıyor olmasıydı. Oysa başkasının parası için aynı özen yoktu. (Bu değerlendirme “söz konusu iki tip kurum arasındaki tek fark buradaydı” demek değildir; hedge fonları tanımını gereği risk ve kâr paylaşımına dayanırlar zaten)⁶

Aslında, bireyin kendi çıkarı söz konusu olduğunda çılgin risklerden kaçınması, daha dikkatli olması, başkalarının çıkarı söz konusu ise aynı özeni göstermemesi, “rasyonel” bir davranıştır ama “etik” açısından değerlendirilirse etik-dışıdır. Öyleyse, rasyonellik sık sık etik-dışı davranışla birlikte tanımlanmayı gerektiriyor. İktisat amoral bilim olarak rasyonel davranışla dünyanın batmasına karışmaz mı diyeceğiz? Ne var ki, kurama göre herkes rasyonel davranırsa (varsayılan şartlarda) “optimal” (en iyi) sonuç sağlanmış olur. Oysa varsayılan şartlar finans piyasasında bulunmuyor. Ve ortaya çıkan sonuç da farklı olabiliyor.

Bir diğer sorun, bireysel tahminlere dayanan riskli oyunlarla görevli ajanların değerlendirilmesinde yatıyor. Kriz başlarken, Fransa’nın en büyük bankalarından birinde, vadeli piyasalarda banka adına oyun kuran bir genç, büyük çapta (8 milyar dolar) para batırmıştı; yanlış tahmin yapmış, fiyatın yükseleceğini öngörmüş, oysa o tarihte fiyat düşmüş, banka da para kaybetmişti. Genç, bankayı zarara soktuğu için tutuklandı, haber dünya medyasına konu oldu. Oysa bu gencin tahmini doğru çıksaydı, kazandığı için bankadan ödül alacaktı. Bankanın davranışı rasyoneldir ama etik midir? Vadeli piyasalar genç ajanın denetiminde değildir; tahmin doğru çıkabileceği gibi yanlış da çıkabiliyor. Öyleyse, bu davranış kaybeden banka için rasyonel olsa da, ajan açısından etik bir davranış mıdır? Yanlış tahmin suç değildir. Ajan suçlu bulunmasa da herhalde işini kaybederek ceza alacaktır.

Daha önemli bir örnek, eski Nasdaq başkanı B. Madoff’un son krize götüren balon patlamazdan önce piyasalarda değerlendirmek üzere topladığı parayı (50 milyar dolardan fazla) batırmış olmasıdır. Kaliforniya’da zengin seçkinlerin üye olduğu bir kulübün üyesidir ve üye arkadaşlarından piyasalarda değerlendirmek üzere bu parayı toplamıştır. Ne var ki, oynadığı (banker Kastelli benzeri) “Ponzi” oyunu ile öngöremediği krizde para batmıştır, Madoff şimdi suçludur. Diğer yandan tahvillerini satın alan dünyanın dört yanındaki pek çok zengin (İstanbul’da da bu tahvillerin satıldığı söyleniyordu)

⁵ Verdiğimiz örnekler “Newsweek” dergisinin 2008 son çeyreğinden 2010 ilk aylarına kadarki sayılarından toplanmıştır.

⁶ Hedge fonların iflası ya da sıkıntıya girmelerinde önemli neden şu oldu: Bunlar Mortgage tahvillerine yatırımları ya doğrudan ya da türevler yoluyla yapılabiliyordu. Mortgage’da yaygın tahvil piyasaları ödeme aksamalarıyla sarsılınca, öncelikle bu menkul değerler etkilenmiş, kurumları da aşağı çekmişti.

Lehman Brothers batarken parası battı, oyun bitti, suçlu yoktur. Battığı halde, kamusal fonlarla kurtarılan “too big to fail” yatırım banka ve sigorta şirketlerinde (Lehman Brothers ile aynı kategoride) parası batan da olmadı. Bu işin ne rasyonel tarafı vardı, ne de etik.

Madoff para toplayıp çok riskli bir oyunda batıracağı (ayrıca, güveni kötüye kullanmak gibi hukuk açısından da bir suç işlemiş olduğu) için suçludur; Lehman Brothers da parayı toplayıp batırmıştır ama batan tahvil sahipleri iflas masasında kaderini kabullenmiştir. Diğer büyük finans kurumları ise, parayı batırmıştır ama devlet tarafından desteklendiği, yani vergi ödeyen vatandaşların vergileri ile kurtarıldığı için, batırılan paraların sahipleri de kurtarılmıştır. Piyasalarda parayı değerlendiren bu üç farklı kurum, üç farklı biçimde kamusal değerlendirmeye tabi tutuluyorsa, karar verenlerin yargısı rasyonel midir? Rasyonel ise de etik dışı değil midir?⁷

2008 krizinin ayrıntılarına girildiğinde “rasyonel davranış” varsayımı bir kere anlamsızlaşıyor; ayrıca “iktisat amoral bir bilimdir” demek iyice sorumsuzluk, etik – dışılık anlamına geliyor. Yani, finans pazarlarının karmaşıklığı ve krizin yarattığı şoklar devreye girdiğinde eğitimin nasıl verilebileceği sorusu karşımıza çıkıyor.

Gelelim “kâr ençoklaştırma” ilkesine; bu da rasyonel davranışın ürünüdür. Ders kitapları uzun dönem dengede tam rekabet şartlarında bunun “normal kâr” düzeyinde, eksik rekabet şartlarında dengede bir de monopol kârı elde etmiş olacağını gösterir. Ama herhangi bir nedenle şirket batıyorsa, tabii, kâr (ne normal kâr, ne monopol kârı) yoktur. Finans piyasalarındaki kurumlarda ABD’de olay böyle işlemiyor; CEO’lar şirket batarken, zarar tepelere çıkmış olsa da yıllık milyonlarca dolar tutan ikramiyelerini (bonus) hak görüp, alıyorlar. Bir kere bu olayın rasyonellik ya da etik ile izahı yoktur. Kamusal fonlarla kurtarılan dev batacak finans şirketlerinde CEO’ların ikramiyesi o denli büyüktür ki, başkan Obama bunu 500 bin dolar ile ancak sınırlayabildi. Ayrıca ortaya çıktı ki, bu kurumların bir kısmında CEO’nun ikramiyesi “kâr” üzerinden değil, genel gelir üzerinden ödenmektedir. Bu iş ABD’de ne denli sorun yaratıyor olmalı ki, Başkan Obama, konuyu ısrarla G-20 toplantılarına getirdi ve ikramiyelerin sınırlanması kararları arasında yer aldı. Ancak bunlar dışındaki kurumlar, krizde bir yanda işçilere yol verirken, bir yanda da milyonlarca dolarlık ikramiyelerini ödemeyi sürdürdüler. Bu tür bir işlem rasyonel midir? Rasyonel ise etik midir?

Bu sistemde ikramiye ödemesinin rasyonelliği bir bakıma şudur: “CEO kendi ikramiyesini artırmak için açıktır ki şirketin kârını /gelirini artırmaya çalışacaktır”. Yani, şirketin kârı artsın ki, CEO’nun ikramiyesi de artsın, anlayışı egemendir. Bu hırsla başkalarının parasını kullandığı için yüksek riskli ya da etik dışı işlere de girişiyorsa ne olur? CEO’nun (yüksek kâr yüksek riske bağlıdır) almaşığını seçmesi rasyonel olduğu gibi kurumun kararı da öyledir. Burada başkasının parası ile yüksek riske girmek kurum ve CEO için rasyonel davranış olsa da, yatırımcı açısından etik ile çatışıyor. Hele işçilere yol verirken bu “rasyonel” davranış, iyice “etik” dışına düşüyor. Yani, finans piyasalarında rasyonellik “etik” ile sınırlanmadıkça, diğer ilgililerin aleyhine işleyebilmektedir. Ancak şirket kâr etmediği halde CEO’nun ikramiyesini şirket gelirinden alması, şirketin alacaklılarının ve de çalışanlarının cebinden ödeniyor demektir. Peşin anlaşmaya göre CEO’nun bunu talep etmesi rasyoneldir ama aynı zamanda “etik” dışıdır.⁸

Kâr ençoklaştırma sürecinin rasyonel ancak herkes için riskleri artırıp, bir yandan da finans balonunu şişirip krizi hazırlayan başlıca aleti türev piyasalarına gelince, bu da karmaşık bir rasyonellik öyküsüdür. Temel iktisat eğitiminin daha ilk yılında öğrencilere ülkenin yasal parasının, kendi kâğıt değeri ile üstünde yazılı değer arasında bir ilişki olmadığı, paranın üstünde yazılı değeri korumasının miktarı ile bağlantılı olduğu, merkez bankasının bunu denetleme yolları ve bankalar sisteminin nasıl para yarattığı anlatılır.

⁷ Prof. Erdoğan Madoff’un konumunu şöyle açıkladı: “Olayların ardında hep bir kumar masası yönetimi var gibidir. Kumar masasında kasa hep kazanır. Karşı taraf ise bunu bilmeden oyuna başlıyor ise, bu kumardan öte bir şeydir. Göz göre göre hırsızlık durumudur. “Ancak Madoff’un şansı iyi gidip kazansaydı, kulüp üyesi arkadaşları sessizce paraları cebe atacaktardı. Nitekim balon şişerken, paralar gelirken kimse ses çıkarmamıştı.

⁸ CEO’lara verilen bu ikramiyelerin kişi başına 100 milyon dolar gibi bir tutarı dahi aşabildiğini belirtelim. Ancak bu yeni bir olay değildir; bugünkü değeriyle 1930 bunalımında da benzer değerlere rastlanmaktadır. CEO ikramiyelerine ilişkin bu gibi etik dışı ödemelere finans biliminde “agency cost theory” yani “temsilcinin maliyeti kuramı” deniyor. Kuram, eğer her iki taraf da fayda ençoklaştırmayı hedefliyorsa, temsilcinin daima temsil ettiği kişinin çıkarını ençoklaştırmaya çalışmayacağını” kabul etmektedir.

Oysa ABD’li matematik dâhisi çocukların yarattığı türevlerin piyasalarında yeni finans buluşlarıyla sınırsız kredi geliştirilmesi ortaya çıkmıştır; toplamı 2008 krizine giden süreçte 600 trilyon dolar gibi patlayıcı bir rakama ulaşmıştır.⁹ Tabii, yaratılan, para-benzeri işlevi yerine getiren bu kredi araçları, bunları yaratanlar için yeni kâr kaynağıdır. Finansal inovasyonun “ikramiyeye” yoluyla getirisini toplayan finans dâhileri, aynı zamanda krize götüren balonu öyle şişirdiler ki, dünya tarihi böylesini hiç görmedi. 1980’de dünya GSYİH’nın %20-30 kadar üstünde olan finansal varlıklar, 2008’e gelindiğinde 11-12 katına çıkmıştı. Finans dâhisi gençlerin ikramiyeleri yükselirken, onların hizmet verdiği kurumlar kâr ençoklaşması yaşadı, ancak bir yandan da patlaması kaçınılmaz bir balon şişirildi. Bu, rasyonel davranışa göre kâr ençoklaşmasında başarı ile etik davranış arasındaki karşıtlığa bir diğer örnektir. Bu rasyonel davranış, ABD’de finans balonunu sürekli şişirip, patlamasını hazırlamıştır.

Ancak bundan da öte, 600 trilyonluk türevlerin 4 trilyon dolarının “toksik kâğıtlar”¹⁰ (Soto, 2009: Sapir, 2009), yani “üzerinde taşıdığı değeri gerçekte taşımayan” tür kâğıt olduğunun ortaya çıkması, dünya bankalarında “kredi kısılması” (credit crunch) yaratıp, krizin küreselleşmesinin ilk tetikleyicisi oldu. Matematik dâhisi gençleri ikramiyelere kavuşturan türevleri artırıcı buluşları yaratmaları rasyonel bir davranıştır; kredileri tahvilleştirip, sigortalayıp, denetim şirketlerine “iyi ücret” ödeyip bunlara (AAA) gibi “rating” alıp bunları pazarlayanlar da, kârlarını ençoklaştırırken rasyonel davranmışlardır.¹¹ Ancak bu rasyonel davranış, sonuçta üstünde yazılı değeri yansıtmadığı kuşkusunu yaratan toksik kâğıtların ortaya çıkmasıyla balonu ABD’de ve ABD dışında patlatan olgudur. Bütün dünyayı krize götüren öğelerden başlıca biri olduğuna göre, bu rasyonel davranışlar nasıl değerlendirilmelidir? Finans pazarlarında bir grup için rasyonel davranış, diğerleri için çöküş nedeni olabiliyor. Görülüyor ki, finans kesiminde bir kesimin rasyonel davranışı diğerlerinin aleyhine işleyen bir öğe olmuştur, dolayısıyla etik dışıdır. Finans kesimini toptan denetim dışı bırakmanın sakıncası konusunda bir uyarı sayılmalıdır.

Şirket muhasebelerinde oynanan oyunlar için bir diğer boyuttur. Bir kere, bilanço-dışı bırakılan işlemler yolsuzluğun bir boyuttur. “Uygulama değişimi” olarak kabul edilen diğer boyutu ise, yolsuzluk sayılmaz. Ancak, bu değişimin de varlık değerlerini şişirme yoluyla şirketin kâr ençoklaştırması sürecine (kısa vadede de olsa) katkı yaptığı görülmektedir. Şirket bilançolarındaki varlıkların değerlerini “rayiç bedellerine göre değerlendirme sistemini” daha önceki “maliyete göre değerlendirme sistemi” yerine ikame etmiş olmaları bunun gerisindeki nedendir. Birinci yöntem spekülasyon cari değerlerle varlıkların değerlerini şişirme olanağı verir; oysa ikinci (maliyete dayalı) yöntem bunu dışlar. Balonun şiştiği süreçte varlıkların değerini şişirmek şirket için de, CEO için de en iyi çözümdür. Ancak balon patlayıp spekülasyon değerler hızla düştüğünde, hatalı kararlar, yanlışlar ortaya dökülür. Krize katkıya bir diğer öğe eklenir (Pozen, 2009’dan nakleden Aysan, 2009).

Rasyonellik çelişmesine Türkiye’de yaşadığımız olaylardan birkaç örnek verelim. Türkiye borsasına akan yabancı kısa vadeli mali fonlar tahvillerde yüksek faiz ve/veya yükselmesi beklenen borsa endeksi cazibesi ile gelir; girişler artarken TL’de değer artışı, ülkede balon şişmesi yaratır. Eğer içerde herhangi bir risk artışı, yâda dışarıda daha kârlı bir durum ortaya çıkar ise hızla TL’den ve ülkeden dışarı çıkarlar. Balon bir finans krizi ile söner; reel faiz fırlar, döviz fiyatı fırlar, üretim ve borsa düşer, işsizlik artar. Kaçan fonları yönetenler rasyonel davranmıştır; ancak bunun fiyatını şiddetli bir krizle girdiği ülke sakinleri ödemiştir. Yani birinin rasyonel davranışı diğerinin kaybı olmuştur. Bu nedendir ki, finans pazarlarında rasyonel davranışı “bir başta türlü, karmaşık etkili” ya da “etik dışı” olarak tanımlıyoruz bu yazıda. Nedeni, bir taraf için “rasyonel” olan davranış zarardan kaçıp kazanç sağlarken, diğer tarafa büyük kayıp yaratıyor olmasıdır.

Diğer yandan, Türkiye’nin 2008’den itibaren krizi reel sektörde şiddetli gerileme olarak yaşamasında IMF’nin asal rolü olduğuna kuşku yoktur. Ne var ki, IMF kendi görevleri açısından rasyonel davranmıştır; bizim Merkez Bankası (TCMB) da aynen öyle davranmış, kendi yasasının

⁹ Bu büyüklük, vadeli ve opsiyon piyasalarda taahhüt edilen satın alma ve satma tutarı toplamını ifade eder; fiziki işlem değil nakdi anlaşmayı gösterir. Vade sonunda, sadece kar / zarar mahsubu yapılır. Yani risk büyüklüğü 600 trilyon dolara varmaz, ama yine de çok büyüktür.

¹⁰ CDO ve CDS, toksik kâğıtlardır.

¹¹ “Rating” şirketlerinin ülke değerlendirmeleri, 2008 krizinde çok güvenilir olmadıklarını gösterdi. Bir yandan aralarında önemli not farkları oldu, bir yandan da ciddi sıkıntılara düşecek ülkeleri verdikleri değerlere yansıtamadılar.

dışına çıkmadan politika yürütmüştür. Ancak bu çerçeve finans krizi yaşamadan,¹² Türkiye'ye doğrudan ağır bir "sanayi krizi" yaşamasını getirmiştir. Bu çelişkinin öyküsüne gelince: Uluslararası sermaye hareketleri serbestleştiğinde IMF'nin temel görevi dünyada dolanan fonların değer kaybına uğramamasını gözetmek, bu bağlamda enflasyon ile devalüasyonun önlenmesi yolunda kapısına gelen ülkelere buna uygun politikalar yürütmektir. Hatta giren fonların iyi düzeyde kâr sağlaması için ev sahibi ülke parasının aşırı değerleniyor olması çok olumludur.

IMF kendi görevleri açısından Türkiye bağlamında "rasyonel" davranmıştır. Türkiye %70-80 oranında enflasyon yaşadığı 1990'lı yıllarda, son çeyreğe gelinceye dek yaptığı devalüasyonlarla bunu telafi etmişti. Ancak, bu sarmaldan kurtulmak için 1998'de IMF ile enflasyonu düşürmek amacıyla bir "yakın izleme" anlaşması imzaladı; 1999'un Aralık ayında, yaşadığı doğal felaketler ve Asya krizinin Rusya üzerinden intikali gibi olayların eklenmesiyle bu, bir "stand-by" (17. stand-by) anlaşmasına dönüştürüldü. Bu da dönemin hükümeti açısından rasyonel bir karardı. Ancak, IMF'nin fiyat artışlarını sınırlamak için getirdiği önlemlerin başında gelen TL'yi aşırı değerlendirme politikası, TCMB'nin yeni kanununda tek görevinin "fiyat istikrarı sağlamak" olduğu maddesi ile birleşince, balon şişerken, "yüksek reel faiz / düşük kur politikası yerleşti. Bu da, özellikle KOBİ düzeyindeki imalat sanayinin 2002 sonrası yaşadığı kötü sonucu, patlayan ucuz rakip mallar ile girdi ithalatı ve patlayan dış açıklar ile birlikte hazırladı. Gerçi ortalama fiyat artış hızı yılda %5-8 arası bir rakama indi, her kurum (IMF ve TCMB) kendi görevleri çerçevesinde rasyonel davrandı.

Sonuçta imalat sanayi büyük zarar gördü; krizde onu inşaat ve ticaret izleyince işsizlik de dorukta gezer noktaya geldi. Ayrıca, "fon girişi bollaşsın, böylece ithalat artsın ki TL daha değerlensin" yolunda izlenen politikalar önemli ekonomik kayıplar yarattı; acele özelleştirmelerle değeri altında satılan KİT'ler, batırılıp ucuza yabancı sermayeye satılan bankalar (Demirbank gibi). Buna içerde TCMB'nin uyguladığı yüksek reel faizle dışarıdaki düşük faize yönelttiği şirketlerin ve bankaların aldıkları kredilerle şişirilen dış borçlar eklendi. Bu süreç Türkiye'yi 2008 krizinden en şiddetle etkilenen ülkelerden biri konumuna soktu. Toksik kâğıtlara yatırım yapmayan bankalar ve dışarıdaki kredi çöküşünün beklenmeyen para girişleri ile atlatılması finans krizinin intikalini önledi. Ancak krizde dış talebin ve ihracatın gerilemesi, zaten balon şişerken güç kaybetmiş olan imalat sanayini şiddetle daralttı; finans krizi yaşanmadan şiddetli bir reel kesim krizine dönüştü.¹³

Bu örnek, her kurum kendi işlevleri çerçevesinde rasyonel davranırken, sonucun nasıl olumsuzluklarla yüklü olabileceğini ortaya koymaktadır. Sonuçta Türkiye 2009 yılında %5.5 GSYİH düşüşü yaşarken, işsizlikte de (56 ülke arasında) oranın en yüksek olduğu ilk üç ülke arasında (G. Afrika, İspanya, Türkiye) yer alıyordu.

Bu örnekler, finans kesiminde "rasyonellik" nasıl bir "başka" türlü işliyorsa, aynen kurumların her biri kendine verilen görevler çerçevesinde rasyonel davrandığında da sonucun bir taraf için nasıl olumsuzluklarla yüklü olabileceğini göstermektedir.

Kanımızca, iktisat kuramında bir "veri" olarak kabullendiğimiz rasyonel davranış varsayımını ciddi biçimde sorgulamak gerekmektedir. Bugüne dek "rasyonel davranış" varsayımı çoğunlukla "acaba piyasalarda ajanlar hep rasyonel davranıyor mu, özellikle tüketici / satıcı davranışları böyle mi işliyor?" bağlamında deneysel yoldan incelenmiştir. Bu bağlamda "Deneysel İktisat" diye anılan bir okul da türemiştir.¹⁴ Finans piyasalarında ise sürü davranışı gibi ya da farklı beklentilere göre "kaotik" nitelikler alabilen davranışların bulunduğu istatistiksel olarak saptanmıştır.

Bizim burada finans piyasaları için değindiğimiz ise konunun farklı bir yönüdür. Finans piyasalarında oyuncuların biri için rasyonel olan bir davranışın diğer rasyonel oyuncuların nasıl zararına işleyebileceği ya da nasıl bireysel, dönemsel farklılıkların davranış ve başarı / başarısızlık durumlarına yol açabileceğidir. Bu bağlamda krizi hazırlayan öğeler, görünüşe göre bir üst bağımsız

¹² Türkiye en büyük finans krizini 1999-2002 arasında 22 adet mevduat bankasının çökmesi ve TMSF'ye devredilmesinde yaşadı. O tarihte 48 milyar dolar olarak hesaplanan bu batakdan tahsil edilemeyen milyarlar 2010 başında Hazine'ye devredildi. Yani ödemesi halka kaldı.

¹³ 2008'de %1.1 kadar artan GSYİH'nın 2009'daki çöküşünün kaynakları başta imalat sanayi, inşaat ve ticarettir; finansın ise GSYİH'ya katkısı pozitifdir.

¹⁴ Bu varsayım halen iki yeni iktisat okulu (Experimental Economics ve Behavioral Economics) tarafından sorgulanıyor. Ancak henüz eğitime yansımada.

kurum tarafından denetlenme yoluyla hiç olmazsa bir ölçüde önlenebilir. ABD'deki örnekler, hiçbir aşamada denetime tabi olmayan sınırsız serbestlik ortamında, ABD gibi üstelik dünya ekonomisini etkileyebilen bir ülkede ortaya çıkan durumdur. Herkes kendi çıkarını en çoklaştırmak yolunda serbest davrandığında 2008 krizini hazırlayan balonun nasıl şiştiği ve patladığı, dünyaya nasıl bulaştığını göstermektedir; aynı zamanda bireysel düzeyde en çoklaştırmının toplumsal yararlarla özdeşleşmediğini de.

Türkiye örneği ise, rasyonellik bağlamında bundan farklı, bir kurumsal yapı çerçevesinde ele alınmıştır. İki farklı kamusal nitelikli kurum, kendi yasal görevleri çerçevesinde rasyonel davranarak, 2008 finansal krizini, Türkiye için ağır bir reel kesim krizine döndürdüler. İlk örnek ise, finans piyasasında biri rasyonel davranırken diğer tarafı şiddetli bir kriz ile zarara soktuğuna örnektir. Bu, statik tam rekabet şartları varsayımı altında bu ikisinin piyasa ekonomisinde özdeşleşeceğini matematiksel modellerle kanıtlayan (L. Walras, V. Pareto) kuramlarının, yani neoliberalizmin temelini "çürüğe çıkması" demektir.¹⁵

Kısacası, iktisat eğitiminin temel varsayımlarından olan "rasyonel davranış" ve kâr en çoklaştırması iyice karmaşık, sisli kavramlardır. Nitekim birçok okulda rasyonellik varsayımı, iktisadın tarihinde reddedildiği gibi (Alman Tarihçi Okulu, ABD'de Kurumcular) günümüzde ayrıca araştırma / okullaşma kaynağıdır. Sorgulayıcı eğitimci için de sorun çıkaran bir kavramdır. Kâr en çoklaştırması ise, oligopol piyasalarında kısa dönem için vazgeçilebilir olması dışında, pek fazla sorgulanmamıştır. Oysa yukarıda görüldüğü gibi, finans piyasalarında bu, "birinin kârı diğerinin cebinden ödenir" biçimde olabilmektedir.

Nobel ödüllü İktisatçı Vernon Smith'in yatırımcılar üzerinde yaptığı bir laboratuvar deneyi ile finans pazarlarındaki rasyonelliğe bir başka açıdan somut içerik eklemek yararlı olabilir. Deneklerden hayali, fakat gerçek değeri anlaşılabilen bir tahvil üzerinde işlem yapmaları istenir. Denekler işleme tahvilin fiyatını gerçeğin altında tutarak başladılar, balon düzeyine çıkardılar, sonra da patlattılar. Bir süre sonra, yani ikinci kez tahvil üzerinde işlem yapmaları istendi. Artık bir önceki deneyin sonucunu bildikleri halde, yine balonu şişirip patlamaya götürdüler, sadece bu kez işin hızını artırdılar, balon daha kısa sürede patlamıştı. Ancak üçüncü deneyde bir kısmı dersini almıştı; diğerleri ise aynı yolu sürdürdü. Yani, bu sonuncu takım geçmiş deneylerden ders almadan, yine aynı yolda gitmişti. 2008'de patlayan balona rağmen yine piyasalarda petrolden ev, hammadde fiyatlarına borsalarda, sermaye piyasalarında 2009'un ikinci yarısından itibaren niçin fiyatların şişmeye başladığını V. Smith'in deneyi açıklıyordu. Bollaşan likidite, piyasa oyuncularını yeni oyunlar kurmaya götürüyordu. Rasyonellik bu işin neresinde acaba? (Nakleden, Farooq, 2009.) Sir Isaac Newton piyasa oyunlarında büyük para kaybedince, Doğa'nın kanunlarını buldum ama insan davranışlarının kanunlarını anlayamadım demişti. Haksız mıydı? Bu da, finans piyasalarında denetim gereğinin bir diğer kanıtıdır.

4. KRİZDE ETİK-DIŞI DAVRANIŞLAR VE İKTİSAT EĞİTİMİ

"Piyasalar" diye bilinen finansal alanlarda bireysel davranışların, ders kitaplarında statik şartlar altında belirlilik ve berraklık ortamında tanımlanan "rasyonel" davranışla örtüşmesi mümkün değildir. Spekülatif davranışın kendi rasyonelliği varsa da bu farklıdır. Örneğin 2008 krizi gelirken bütün varlık kalemlerinin fiyatları, evlerden hammaddelere, topraktan altına vadeli borsalarda sürekli fiyat artışına oynayan spekülörlerce yükseltildi. Bunun "rasyonel" yanı bellidir. Krediler defalarca genişlerken, zenginler daha zenginleşirken, orta ya da alt-orta sınıf için krediler yoluyla fiyatlarının artışı beklenen varlık kalemlerini edinme yolu açılmışken, vadeli borsalarda spekülörlerin fiyat artışına oynaması "rasyonel" bir davranıştır. Böylece kriz öncesi bu gibi kalemlerde ve borsalarda fiyat artışı sürdü. Ancak bunun kimsenin kestiremediği yanı, kredi genişlemesinin ne zaman ve nasıl sonunun geleceği idi.

¹⁵ Neoliberal finans kapitalizminin getirdiği krizler zincirini en şiddetle yaşayan birkaç ülkeden biri Türkiye'dir. Latin Amerika'da aynı sonucu yaşayan ülkeler olaya uyanıp politikalarını değiştirdiler, 2008 krizini de yaşamadılar. Dar bir sol eğilimli, azınlıkta kalan sosyal bilim ağırlıklı grup dışında, Türkiye'de uyanma ancak 2008 krizi ile oldu. Ancak, buna iktidar dâhil değildir. Kanıtı hiç bir önlem alınmamasıdır.

ABD’de türevlerin yarattığı genişleme 600 trilyon dolara varıncaya kadar yukarıdaki süreç devam etti. Önce ipotekli ev edinme eşik-altı kredilerinde FED’in faiz artırımı ile başlayan ödeme aksamasını (2006 başı), kredi piyasalarında ortaya dökülen kuşular, toksik kâğıtlar gibi etik dışı uygulamaların dışarıya yansması izledi. Bir kere, derecelendirme (rating) kurumlarının etik dışı davranışları piyasayı dalgalandırdı. Eşik-altı kredilerin sigortalması ve tahvilleştirilmesinde, derecelendirme kurumlarının ücretlerini, önceki uygulamanın tersine, artık tahvilleştirmeyi yapanlar ödüyordu. Bu durumda tahvillere en üst düzeyde (AAA gibi) bir “rating”i, iyi ücret ödeyip derecelendirme kurumundan almak olanaklı olmuştu. Önceki sistemde inceletip ödeme işlemini tahvili çıkaran değil, tahvile yatırım yapacak olan kurum / kişi yapıyor; ona göre yatırım için karar veriyordu. Burada etik sorun, öncelikle sistemi değiştiren, sonra da gerçeğin üstünde “rating” almak için ödemeyi yapan ve bu yüksek ratingi veren, sonra da bu sistemi kabul edenlerin davranışında yatıyor (Helleiner, 2009).

Tabii, etik dışı davranışların kurama içerilmesi mümkün değildir. Sadece bu tür davranışların olası olduğu, nedenleriyle birlikte iktisat yazınında belirtilmelidir. Burada asıl sorumluluk bu piyasanın denetlenmemesindedir, hem de, 2001 krizinde muhasebe-denetim kurumlarının etik dışı davranışları ortaya döküldüğü halde. Verim artışı, kâr artışı olmayan şirketlerin, muhasebe oyunları ile “böyle imiş gibi” gösterilmesi ortaya çıkınca, borsa çökmüş, ENRON gibi birçok büyük şirket iflas etmişti. Oysa Türkiye’de 1994, 1999 ve 2001 krizlerinde batan 22 adet bankanın çoğunda benzer oyunların ortaya dökülmesi üzerine, TMSF ve BDDK gibi gözetici, denetleyici, bağımsız, politikacıların etkileri dışında kalan kurumlar oluşturulmuştur. Nitekim 2008 finansal krizinde bankalar kriz nedeni olmadılar. Ancak, şu saate kadar ABD’de böyle bir girişim yoktur, finans kesimi “inovasyon” yeteneğini kısıtlayıcı denetimi istemediğini bildirdi.

2008 krizinde ABD’deki etik-dışı davranış yukarıda açıklananlarla bitmedi. Esas sorun yaratılan türevlerin 4 trilyon dolarlık bölümünü “tezgâh-üstü türevler” (over the counter derivatives) diye anılan, “üstünde yazılı olan değeri gerçekte taşımayan” türevlerden kaynaklandı. Üstünde yazılı değerden tahvilleştirilip, derecelendirme kurumlarından alınan en yüksek “rating” ile pazarlanan tahvillere, olay ortaya dökülünce “toksik kâğıt” diye yafta takıldı. 4 trilyon dolarlık toksik kâğıtların %40 kadarı, başta Batı Avrupa ve Japonya, dış dünyada da ticari bankalara satılmıştı; kalanı da ABD içinde satılmıştı. Krizin dış dünyaya bulaşma yollarından biri bu toksik kâğıtlar oldu (Sapir, 2009). Bu kâğıtlara yatırım yapan bankalar bu durumda ellerindeki varlığın değerini kestiremiyorlardı; dolayısıyla kredi vermek amacıyla bu varlıkları kullanamıyorlardı. Bunun yarattığı güvensizliğin sonucu, kredi kısılması veya çöküşü (credit crunch) denen olayı ortaya çıkardı ve krizin küreselleşmesine katkı yaptı. Bu rakamın büyüklüğünü anlatmak için birkaç rakam verelim: ABD’nin 2007-2008 itibarıyla GSYİH’sı (cari fiyatlarla) 14 trilyon dolar, dünyanın toplam GSYİH ise 60 trilyon dolar kadardır. Yani devreye sokulan türevlerin toplam değeri (600 trilyon dolar) ABD GSYİH’sının 44 katı, dünyanın toplam GSYİH’nın 10 katıdır. Üstünde yazılı değeri yansıttığı kuşulu toksik kâğıtlar ise ABD GSYİH’sının %30’u, dünya GSYİH’sının ise %6.6’sı kadardır. (Türevlerin “credit default swaps” (CDS) ve “collateralized debt obligations” (CDO) diye bilinenleri, toksik kâğıtları oluşturur.)

Sadece türev piyasalarının durumu, bireyin seçim/davranış özgürlüğünün denetimsiz finans piyasalarını nereye taşıyabileceğine çok çarpıcı bir örnektir. Bu örnek, açgözlülük, kazanma hırsı, sınırsız risk üstlenme eğilimine finans pazarlarında yaygın olan “sürü davranışı” eklendiğinde, türev piyasalarında varılan noktayı açıklamaya herhalde yeter. Doğaldır ki, iktisat ders kitapları bu davranışlara ve vadeli piyasalara ayrıntılı ve asal bir yer vermezler. Nedeni, kuramların dayandığı varsayımları geçersiz kılmasıdır.(Ekonominin gerçekleri kurama uymayınca, eğitimde kuramı değil, gerçekleri atlıyoruz.)

Ne var ki, kredi kısıtlanması olayı, krizin toksik kâğıtları almamış olan ama almış ticari bankaların kredilerinden yararlanan kesime yayılmasını hazırladı. Dış ticari banka kredilerini kullanan, başta Türkiye ve Doğu Avrupa ülkeleri ve bunlara ağır düzeyde borçlu olan ülkelerin iş kesimleri, kredi kısılması olayından çok etkilendiler. Yeni kredi alamadıkları gibi, var olan borçlarını çevirmeleri de zorlaştı. Neyse ki Türkiye, bir yandan ödemeler bilançosunun “net hata ve noksan” kaleminden, bir yandan Varlık Barışı kaleminden giren 20 milyar doları aşan bir tutar, bir yandan hızla düşen ithalat sayesinde bu kredi azalışını 2009’da sıkıntısız atlattı; IMF’ye başvurması da gerekmedi. Ancak 2010 için aynı fırsat herhalde yoktur.

Belirtelim ki, ABD finans kesiminde ortaya dökülen etik-dışı davranışlar ders kitaplarına ancak “vaka çalışması” bağlamında bir örnek olarak “kriz bölümü”ne bir ekte girebilir. Ancak, her krizde balonu patlatan olay farklıdır. Kurama içerilebilecek olan ise, sistemin balon yaratmasının büyüme sürecinin bir aşaması olması, balonun ise mutlaka bir noktada patlayacak olmasıdır. Bunu K. Marx 19. sonlarında “Das Kapital”de (2. cilt) kuramlaştırdı.

5. KİŞİSEL GELİR BÖLÜŞÜMÜNDE DEĞİŞME VE KREDİ BALONU

Krize götüren süreçteki kredi genişlemesi ve balon, aynı zamanda, kişisel gelir bölüşümünü giderek finans kesimindeki oyuncu firmalar ve bunlardaki yatırımcılar ile CEO’lar ve finasta “inovasyon” yaratıcıları lehine değiştirdi. Bölüşümün diğer kesimlerde ücretli çalışanların ve küçük firmaların ya da işsizlerin aleyhine değişmesi bunun diğer yüzü oldu. Bu değişim süreci, başta ABD ve Avrupa hükümetlerini, iş kesimlerini bu alt toplum sınıfına yeni imkânlar sağlama ve tüketimi artırma baskısına soktu. İpotekli ev ile araba piyasası bunun başında yer aldı. Tüketici kredilerinin, kredi kartlarına sağlanan imkânların genişlemesi bunun diğer bir aracı oldu. ABD’de ve diğer ülkelerde balonun şişme sürecinde tüketici kredilerinin hızla arttı, kiminde GSYİH’yi aşan bir düzeye vardı.¹⁶

Pek çok Avrupa ülkesinde de aynı süreçte iç kredilerin tutarı GSYİH’nın toplam değerine varmıştı (İtalya, İspanya, Yunanistan, kimi Doğu Avrupa ülkeleri gibi.) Türkiye’de ise tüketici kredilerinin oranı %20’nin ötesine geçmedi ama yine de bunların neredeyse yarısının geri ödenememe riski altında bulunduğu; bunun ise, bankalar için ciddi bir risk olduğu belirtiliyor. Bu kesim için kazancın bir diğer yolu, ABD’de olduğu gibi, büyüyen cari işlem açıkları ile aşırı değerli yerli paranın ucuza getirdiği dış tüketim mallarının artan ithali ve varlıkların (eğer varsa) artan dolar değeri, yani “servet etkisi” oldu. Balonun büyüme sürecindeki krediye dayalı tüketim artışı, ABD’de birey/aile tasarruflarını sıfıra, hatta eksiye düşürürken, Türkiye’de geleneksel olarak 1990’lı yıllarda %20-22 civarında olan toplam GSYİH’da tasarruf oranı %15’e kadar indi. Bu da Doğu ve Güney Avrupa, Türkiye, ABD gibi ülkelerde GSYİH’da %5’i (kabul edilen üst sınır) aşan cari işlem açıklarıyla dış denge bozulmasının gerisindeki nedenlerden biri oldu. Geniş halk kitlesi büyüme sürecinden ya borçlanarak ve/veya diğer sürdürülemez kaynaklardan yararlanmıştı.

Kişisel gelir bölüşümü bozulmasından krizi hazırlamaya götüren diğer etken, finans pazarlarındaki spekülative işlemlerden kazanılan büyük servetlerdir. Bu, her yerde GSYİH tarihsel artış oranı kaydederken, artmayan alt sınıflar gelirinin diğer yüzüdür.¹⁷ Gıda maddelerinden hammaddelere (başta petrol/doğal gaz), döviz fiyatlarından evlere, altına, tahvil ve hisse senetlerine servet kalemi olabilecek her şey “yüksek kaldıraçlı” spekülative faaliyete konu olmuştur. Bu büyüme sürecinin gerisinde, vadeli borsalarda sürekli fiyat artışına oynanan, spekülasyona konu olan varlık kalemleri sahipleri vardır. Servetleri ellerine geçirenler de, örneğin “hedge” fonlara yatırım yapan kurumlar (vakıflar, sigortalar, emeklilik fonları gibi), ya da bireysel büyük servet sahipleridir. Spekülative yüksek fiyatları ödeyenler ise, bu hammaddeleri kullanan herkeştir; öyle ki, adeta yüksek oranlı, regresif bir dolaylı vergi gibi, düşük gelirli daha şiddetle vurur.

Gelir bölüşümünü her iki yönden bozan sürecin kredi genişlemesi ile yürüdüğü görülüyor. Oysa krizi izleyen görüşmelerde en fazla dikkat çeken hemen sadece CEO’ların milyonlarca dolarlık ikramiyeleri oldu. Balon kredilerle şişerken, bozulan kişisel gelir bölüşümünün Neoklasik / Neoliberal ders kitaplarına giren iktisat kuramında yeri yoktur, kuram sadece “fonksiyonel gelir bölüşümü”ne yer verir. Ayrıca, tabii, fiyat istikrarının önemi vurgulanır. Nitekim bağımsız merkez bankalarının ana hedefi ya da bunlardan başlıcası fiyat istikrarı olmuştur; nedeni, enflasyon ve devalüasyon riski de yaratarak, mali sermayeyi vurmasıdır.¹⁸ Kredi şişmesinin ilginç yanı, bunun temel tüketim mallarına dayalı fiyat endekslerini “enflasyon” düzeyine çekmemiş olmasıdır.¹⁹ Fiyat artışları borsalarda ve

¹⁶ ABD’de ipotekli ev piyasasının 12-13 trilyon dolar büyüklüğü olduğu belirtiliyor.

¹⁷ Mali sermaye hareketleri, dünya pazarında kâr hesabına göre ülkeden ülkeye göç ederken, pek çok ülkede, Türkiye dâhil, vergiye tabi değildir; oysa ücretler vergilendirilir. Gelir bölüşümünü küresel düzlemde bozan bir etki de budur; tabii, aynı oyunu oynayan yerli sermaye, ulusal düzlemde aynı etkiyi yaratır.

¹⁸ Keynes kuramının asal olduğu 1970’lere kadar, mali sermaye denetim altında tutulduğu için, %10’a kadar enflasyon ve devalüasyon oranı tam istihdam ve dış denge adına, iktisat politikasında doğal kabul ediliyordu.

¹⁹ Kriz öncesi ABD, Çin gibi bazı ülkelerde gıda ve yakıt gibi fiyatları doruk yapan tüketim maddeleri fiyatları “çekirdek enflasyon” rakamlarıyla gözden uzak tutuluyordu. Acaba, ücret artışı taleplerini baskı altında tutmak mı amaçlanıyordu?

varlık kalemlerinde yoğunlaşmıştır; bu da balon şişmesini getiren kredi genişlemesine hangi toplum kesiminin kaynaklık ettiğini gösterir.

Balon patladığında, piyasa oyunları ile bağlantısız kesimler de etkilenir; işsiz kalanlar, batan bankalarda, sigorta ve emeklilik fonlarında hakları olanlar bunların başında gelir. Yani, krize götüren süreçte kişisel gelir dağılımının bozukluğunu (ev ve diğer tüketim kredileri yoluyla) yapay biçimde düzeltmek için yola çıkanların, sonuçta aynı toplum sınıfına yeni bir darbe vurduğu görülüyor. Piyasalarda krizde kaybedenlerin ezici çoğunluğu ise şişen balondaki fiyattan kaybetse de, 2009'un ikinci yarısından itibaren yeni bir balonla bunu telafi etme yoluna girdiler. Ne var ki krizin reel kesime intikal etmesiyle ABD dâhil her yerde doruk yapan işsizlik oranı, yüksek düzeyde takıldı kaldı; önümüzdeki 2012-2013 yılına kadar düşmesi öngörüsünü yapan kurum ya da kişi yok gibidir. Bu noktada, kişisel gelir bölüşümünü dışlayan, "amoral" bilim iktisat sessiz kalabilir mi? Finans kesimi oyuncularını zenginleştirirken dünyanın / ülkenin geri kalanının yaşamsal sorunlarını dışlamak nasıl bir bilimsel yaklaşımdır, temeli sosyal bilim olan iktisat açısından? Amoral olmak ile etik dışı olmak özdeş midir? Bu da üzerinde düşünülmesi gereken bir sorundur.

6. FİNANSAL SERBESTLİKTE TOPLUMSAL BASKI GRUPLARININ ROLÜ VE İKTİSAT EĞİTİMİ

Finansal serbestlik, 1980'lerin başında ABD (R. Reagan) ve İngiltere (M. Thatcher) öncülüğünde küreselleşme gibi albenisi yüksek bir yafta ile getirildi. Dünyanın gelişmiş ülkeler kesimine anlaşma; geri kalanına ise, 1980'lerde yaşanan yoğun kriz ve iflas döneminde IMF ve Dünya Bankası kredilerine ulaşabilmenin şartı olarak kabul ettirildi. Ancak o yıllarda getirilen serbestlik düzeyi aynı yerde kalmadı; sürekli "daha fazlası" yönünde giderek artırıldı. Nihayet önceki paragraflarda sonuçlarına değinilen düzeylere ulaştı.

Bu sürece önderlik yapan ABD'nin "lobby" sistemi, büyük para gücünü elinde tutan finans kesimine iktisat politikalarını kendi çıkarlarına göre düzenlemek yönünde çok geniş imkanlar sağlıyor. Seçimlerde gereken büyük fonlardan istediklerini (yani kendi işlerini yürütecek kişiler) destekledikleri gibi, daha sonra da "lobby" faaliyetleri yoluyla Kongre'den istedikleri kararları çıkartabilme gücünü veriyor. Reagan iktidara "gerçek sorun devlettir, devlet düzenlemelerinden kurtulmalıyız" gibi sloganlarla gelmişti. Ancak Cumhuriyetçi iktidar gibi, izleyen Demokrat iktidar (B. Clinton) da aynı yolda yürüdü. 2001 krizini izleyen balon şişmesi, yine, kalan düzenleme olarak ne varsa onları da kaldırtmıştı. Kriz içinde bu düzensizliğe bir denetim getirme amacıyla iktidara gelen B. Obama ise (2008 sonu), sadece CEO ikramiyeleri bağlamında dahi büyük dirençle karşılaştı. Desteklenen kurumların CEO ikramiyelerine 500 bin dolarlık tavan koyma çabası yanında diğerlerini sınırlama istekleri pek tutmuşa benzememektedir. Nitekim Goldman Sachs, 2009 yılı için çoğu ikramiye olarak dağıtılmak üzere 20 milyar dolar, Morgan Stanley sadece 2009'un son çeyreği için 5 milyar dolar ayırmıştı. Diğer yandan, kamusal desteklerden yararlanan finans kurumları, bu destek fonlarını hemen devlete geri ödeme karşılığında finans kesimine hiçbir sınırlama, kural getirilmemesi yolunda baskı yapmaya başlamışlardı (Gross, 2009).²⁰ Oysa AB, başta Almanya ve Fransa, finans kesimine sıkı denetim talep ediyor, hatta bunun uluslararası bir kuruma bırakılmasını istiyordu.

Bu arada Brezilya ve Güney Kore gibi G-20 ülkeleri, tutarı yine artışa geçen uluslararası sermaye hareketlerine 2009'un sonunda Tobin vergisi getiriyor, yerli paranın aşırı değerlenmesini önleme yolunu tutuyordu. Çin ise zaten piyasa serbestliği sınırlı, ekonomisi planlı, finansı gözetim altında olan bir ülkedir. Avrupa'da tepkinin nedeni şudur: (i) AB bankaları toksik kağıtlardan satın aldıkları için darbe yemişti. (ii) Almanya gibi "ihracata dönük" üretim yapan ülkeleri ihracatın çöküşünden darbe yemişti. (iii) Doğu ile Güney Avrupa ülkelerinin büyük dış açıkları ve dış borçlarına ve çok yüksek oranlı kamu açıkları ve kamu borçlarına çözüm üretmek durumunda kalmışlardı. İngiltere ise, finansal krizden, "City" ile büyük bir finans merkezi olarak, en büyük darbe yiyenlerin başında geliyordu. İşçi Partisi iktidarının Başbakanı G. Brown finans kesiminin denetlenmesine taraftar gözüküyordu.²¹ Japonya'da yeni iktidar partisi ve başkanı hem Asyacı eğilimli, hem denetimsiz kapitalizme karşı

²⁰ F. Fukuyama da (2010), "lobby"çilerin aynı yolda finans kurumları tarafından işe koşulduklarını söylüyor. (Bu yazı baskıya giderken Başkan Obama bir dizi denetim ilan etti.)

²¹ Bu yazı tamamlandıktan sonra yapılan seçimlerde G. Brown ve İşçi Partisi iktidarı kaybetmiştir.

olarak tanınıyor. Ayrıca, Japonya'nın bir yandan ağır kamu borçları olduğu, bir yandan krizden şiddetle etkilendiği için tam finansal serbestliğe göz yumması herhalde söz konusu olamaz.

Buna karşılık Türkiye 2008 krizinden en büyük darbe yiyen, GSYİH düşüşü en yüksek oranda olan, işsizliği tepelerde gezinen bir ülke olarak anılıyor. Şaşırtıcı biçimde kriz sonrası için öncelikli ekonomi projesi, iktidarın (AKP ve özellikle Başbakan Erdoğan) denetimsiz ve vergisiz yeni bir "finans merkezini İstanbul'da oluşturmak" şeklinde açıklanıyor.²²

Bu görünüşe göre, ABD finans kesiminin tam serbestlik sisteminin devamı isteğini sürdürmek isteyenler arasında Türkiye'nin iktidar partisi de yer alıyor. Aynı zamanda bu tablo, kriz sonrasında dünyada yeni bir kamplaşma alanının ortaya çıkabileceğini gösteriyor; finansal denetim yanlısı olanlar bir yanda, finansal tam serbestlik isteyenler diğer yanda olacaklar gibi gözüküyor.

İşin iktisat eğitimi boyutuna gelince, ders kitaplarında sınıfsal çıkarların iktisat politikalarına etkisi ya da ekonominin gidişine yön vermedeki etkisine bir kaç bağlamda değinilir. Bunun en yaygın vurgu alanı sendikalar ve ücret artışlarıdır. Sınıf çıkarları için gümrük vergisi koydurtma ya da kaldırtma gibi politika kararlarına da yer verilir. Ancak ABD finans kesimi gibi kendi devletinin finansal sınırsız serbestlik politikası ile birlikte küresel politikaları da, iktisat kuramlarını da etkileyebilen başka bir dünya gücü henüz yoktur. Tabii Amerikan ders kitaplarında kendi ülkelerinin finans kesiminde yoğunlaşan ve istediğini kabul ettiren finans gücünün nasıl dünyada olumsuzluklar, krizler ve balonlar yarattığı da pek anlatılmaz. Ama büyüme / kalkınma kitaplarına alınan kuramlarda, yaratılan balonlar ile bunların dünyaya yayılması ve krizlerin dünyaya yayılması anlatılabilir, anlatılmalıdır. Böylece öğrencilerin yaşanan gerçekleri daha iyi algılamaları sağlanabilir. Zaten finansal balon şişirilerek, krizle sonuçlanacak zayıf noktalar da yaratılarak finansal krizlerin hazırlandığını herkes öğrendi; balonu şişirmenin gerisindeki sistemik / sınıfsal dürtüler de, mali sermayenin gücü de biliniyor. Ama ders kitapları bu bağlamda çok "utangaç" davranıyor.

Ancak, "etik-dışı" diye tanıladığımız konular için herhalde en uygun kaynak, bir "finansal iktisat etiği" dersi koymak ve bu temelde kitapların yazılması olmalıdır. Çünkü hem finansal işlemlerin kendisi çok zaman (birinin kazancını diğerinin ödemesi gibi) etik dışıdır, hem de toksik kağıtlar gibi "inovasyon"ların kendisi etik dışı olabilmektedir. Buna, para gücü ile yaratılan sınıfsal / politik destekler de eklenmektedir. Sorun şudur: Eğer finans kesimi, ABD iktisat politikalarının belirlenmesi kadar bu yoldan da dünyayı etkileme gücüne sahip oluyor, istediğini yaptırabiliyorsa, iktisat nasıl "amoral" bilim olabilir? Finansal serbestliği savunan kuramların "amoral" yanı olabilir mi? Bu gibi sorular ve sorunlar eğitim ve ders kitapları bağlamında üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir.

7. DIŞ DENGESİZLİKLER, YENİ REZERV PARA TARTIŞMALARI VE ETİK SORUNLAR

2002'den itibaren ABD'den kaynaklanan balon şişmesinin yarattığı iç dengesizliklere dış dengesizlikler de eklendi. Bir yanda giderek büyüyen dış fazlalar veren ve dış rezerv biriktiren ülkeleri, diğer yanda giderek büyüyen dış açıklar veren ve dış borç biriktiren ülkeler tamamladı. Birinci grupta başta petrol/doğal gaz, temel hammaddeleri üreten ve satanlar ile Çin, Japonya, Almanya gibi iç tasarruf oranı yüksek olan ülkeler yer aldı. Büyük petrol/doğal gaz ihracatçıları ile Brezilya, Arjantin gibi diğer hammaddelerin büyük çaplı ihracatçıları, vadeli piyasalarda hammaddelerde sürekli fiyat artışına oynayan spekülörler sayesinde, durdukları yerde zenginleştiler ve büyük dolar rezervleri biriktirdiler. Çin 2 trilyon doları aşan, büyük kısmı ABD Hazine tahvillerinden oluşan rezervleri ile küresel ve tarihsel bir rekor kırmıştı. Yani, ABD'nin balon sürecinde artan dış açıklarını ve dış borçlanmasını finanse eden kaynak ülke temelde yoksul Çin olmuştu. Nitekim Başkan Obama iktidara geldiğinde, Dışişleri Bakanlığı'na atanan Hillary Clinton'un ilk ziyaret ettiği ülke Çin, sorduğu ilk sorulardan biri de "Bizim Hazine tahvillerini almayı sürdüreceksiniz değil mi?" idi.

²² Dubai'nin kamusal şirketi Dubai World'ün borç ödeyemez duruma düşmesi, Orta Doğu'daki finans merkezinin çökmesi demektir. Bu, Türkiye'nin finans merkezi olması hedefini güden finansçıları sevindirdi, önümüz açıldı diye. Moskova da finans merkezi olmaya hazırlanıyor.

İşte balonun yarattığı bu büyük dış dengesizlik, dünyanın birinci rezerv parası (dünya rezervlerinin %60'ı) doların üstünde yoğunlaşan tartışmaları gündeme taşıdı. Çin, Rusya gibi büyük ülkeler başta, sağlam bir uluslararası rezerv para gerektiğini vurguladılar. Bununla da kalmadılar; kendi paralarıyla dış ticareti yürütmek üzere ikili anlaşmaları yürürlüğe koydular. Örneğin Çin, Arjantin'den ve bir kısım Afrika ülkelerinden hammaddeleri artık dolar değil yuan ile almaktadır. Türkiye de Rusya ile ticareti ruble ile yürütmeyi tasarladı, ancak henüz arkası gelmedi.²³

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Bretton Woods para sisteminde dolar Batı Bloku'nda "altına bağlı kilit para" kabul edilmişti; dolar değeri altın karşılığında sabit tutulacaktı; Dolar rezervi biriktiren sistem içindeki bir merkez bankası isterse, dolarları karşılığında FED'den sabit fiyat (35 dolar =1 ons altın) üzerinden altına çevirebiliyordu. Dönemin hızlı sabit yatırım sürecini besleyen bu sistemle, savaşı izleyen çeyrek yüzyıl "altın çağ" olarak anıldı. Ne var ki, ABD'nin Vietnam savaşı harcamaları doların değerini Alman markı ve Japon yeni karşısında sürekli düşürünce, 1971'de ABD doların altın bağına kaldırdığını ilan etti. Etik sorunlar da bunu izledi.²⁴

Etik sorunların başında bütün hammaddelerin dünya ticaretinin "fiyat kotasyonlarının" dolara bağlanması geldi. Böylece, kağıt para olan dolara zorunlu talep yaratılmış oldu. Yetmedi, 1. petrol krizi (1973) sonrası OPEC'in küresel fiyatı belirlemedeki kartel gücünü kırmak üzere, petrol fiyatının belirlenmesinin "piyasalara" bırakılmasını ABD gerçekleştirdi. Kendi bankalarına yatan petrol dolarlarına talep yaratmak için bunları tekrar dolaşıma sokma sistemi de ABD tarafından yürürlüğe sokuldu; sonuç az gelişmiş ülkeler için krizler zinciri oldu. Dünyanın en büyük petrol tüketicisi olan ABD böylece dolar mevduatı dolu bankalarının çıkarını garantiye almış oldu. Petrol fiyatı yükseldiğinde ABD sadece kendi petrol şirketlerinin kârları arttığı için değil, aynı zamanda dünya petrol ticaretindeki dolar talebi arttığı için de (yeni dolar basılması ile) kazanabilecekti. Böylece kağıt para dolara pazar hazırlanmış oldu. 1980 sonrası devreye sokulan sermayenin sınırsız küreselleşmesi sistemi ise, dünyanın iki başlıca finans merkezi ABD ve İngiltere tarafından inşa edildi.

Ancak dolar için en büyük talep kaynağı, tabii, ülkelerin tutmak zorunda olduğu, küreselleşme yani serbest sermaye hareketleri çağında ise tutarı iyice büyüyen uluslararası rezervlerdir. Bunları Türkiye gibi dış açık veren pek çok ülke, dışarıdan borçlanarak sağlam kaynak diye ABD Hazine tahvillerine yatırır. Örneğin bu tahvillerin yıllık faizi diyelim %2,5, Türkiye'nin dış bankalardan yıllık borçlanma faizi %6,5'tur, sürdürdüğü rezerv tutarı 100 milyar dolardır; bu durumda her yıl 4 milyar dolar dünya finans sistemine ülke gelirinden haraç ödenir. Böyle çok sayıda ülke olduğuna göre, salt bu kaynaktan sisteme aktarılan tutarın büyüklüğü ortaya çıkar.

Ancak buna serbest sermaye hareketleri ortamında becerikli mali fon yöneticilerinin yılda %30-40'a varan kazançları da eklenir.²⁵ Bu fonlar girdikleri ülkede hem fiyat istikrarı adına iç kaynaklardan para arzının kısıtlandığı ortamda kredi genişlemesi, hem de değerlendirilen yerli parayla ithalat artışının döviz kaynağı sağlarlar. Dış bankalardan diyelim %6,5 faiz ile kredi almak yerine, %30-40'a varan fon kazancı ödeyerek kaynak sağlamanın mantığını anlamak zordur. Bu basit örnekler dahi finans sisteminde kazananlarla kaybedenlerin etik ölçülere sığdırılmayacağını gösterir. Nitekim 2008 krizinde birçok ülke (Türkiye hariç) serbest fon hareketlerine peş peşe Tobin vergisi benzeri vergiler getirdiler. Brezilya'yı G. Kore izledi, Rusya Başbakanı Putin sermayeyi vergileme yoluna gideceklerini açıkladı.

Yukarıda çok basit örneklerle açıklanan 1970 sonrası adım adım kurulan yeni finans sisteminde uluslararası piyasanın işleyiş örnekleri, iktisat ders kitaplarındaki modellere uymuyor. Bu örnekler farklı gerçekleri yansıtıyor. Bir kere piyasa hiç de kendiliğinden işlemeyip bir "el" kendine en yüksek çıkarı sağlayacak modeli kuruyor. Model beklediği kadar "verimli" işlemezse, tekrar yeni bir modeli

²³ Bu girişimin Türkiye için çok yüksek risk taşıdığı açıktır; ne Rusya çok istikrarlı bir ülkedir, ne de parası ruble. Dolar gibi bir rezerv para olmaktan da çok uzaktır.

²⁴ Doların altına bağlı olduğu dönemde Fransa Başkanı Charles de Gaulle, doların dünya parası olmasının ABD'ye sağladığı ekonomik, hatta siyasal çıkarları şiddetle eleştiriyordu. 1960'ların sonunda iktidardan ayrılmaya kadar Fransa Merkez Bankası dolar rezervlerini altına çevirmeyi ihmal etmedi. Dönemin Avrupa Topluluğu'nun kendi parasını yaratması için uyardıktan da uzak kalmadı. Nitekim bu yolda günümüz AB'sinde atılan ilk adım olan Werner Raporu 1970 tarihlidir.

²⁵ 2002 sonrasında parası hızlı sermaye girişleriyle aşırı değerlendirilen Türkiye gibi ülkeler sadece yüksek faizle değil fonlara bir de bu kaynaktan yüksek getiri sağladılar.

devreye sokuyor. Parlak beklentiler yaratılıp kendi çıkarları ençoklaştırılırken, sisteme uydurulanların hareketleri de “serbestlik” adına sınırlanıyor. Finansal sistemdeki işleyiş ise, bir tarafın rasyonel davranışı yoluyla diğer tarafın zararına yol açabiliyor. Kanımızca, iktisat kuramları yanında ders kitaplarında özellikle yakın çağ iktisat tarihine de yer vermek gerekiyor. Nedeni, tarihsel gerçeklerle desteklenmeyen kuramların gerçek/somut bilgileri yorumlamada yetersiz kalmasıdır.

8. KRİZDEN ÇIKIŞTA YENİDEN BALON ŞİŞERKEN AB’DE YENİ SARSINTILAR

2008 krizi ABD’de pek çok finans kurumunu batma noktasına getirirken reel kesime de intikal etti, tüketim ve yatırım harcamaları dibe vurdu. ABD kaynaklı toksik kağıtlar ve talep düşüşü yoluyla kriz küreselleşirken, birkaç ülke dışında (Çin, Hindistan, Brezilya vb...) reel kesim de olumsuz etkilendi; GSYİH düşüşü, işsizlik artışı bunu izledi. Başta ABD, her yerde büyük çaplı “kurtarma paketleri” yoluyla çöküşü durdurma önlemleri devreye sokuldu; dünyada 10 trilyon dolar tutarında destek harcaması yapıldığı tahmin ediliyordu. Buna koşut, her yerde reel faiz hadleri de sıfır civarında seyrederek oldu. Türkiye’de dahi balonun şişme sürecinde TL şiddetle aşırı değerlendirirken reel faizleri yüksek tutmayı sürdüren TCMB, reel faizlerin neredeyse %1’e yakın düzeyde seyretmesini gözetti.

Bu durum ilginç bir yeni tablo yarattı; finans piyasaları yaratılan fon bolluğunun etkisi altında küresel çapta hızla canlanırken, reel kesimde durgunluk ve yüksek işsizlik sürüyordu. Bu da finans ile reel kesimin birbirinden kopması gibi ilginç bir sonuç getirdi. Dünya için geçerli olan durum, Türkiye’de de aynen yaşanıyordu; 2009’un son çeyreğinde IMKB endeksi 48-52 bin civarında seyrederken,²⁶ imalat sanayisinde kapasite kullanım oranı %65’in üstüne çıkamamış, dış ticaret hacmi %30 düşmüş, işsizlik %14’e fırlamış, ticaret ve inşaat da toparlanamamıştı. Oysa reel faizler her yerde çok düşük seyrettiği için tahvillerden kaçıp hisse senetlerine akan fonlar, vadeli piyasalarda da hammadde fiyatlarını yükselişe taşıyordu. Altının ons fiyatı 1200 dolarla tarihsel bir rekor kırarken, kriz patladığında varili 40 dolara kadar düşen petrol, 70 doların üstüne çıkıyordu. Yani, finans piyasalarında yeni bir balon şişmek yoluna giriyordu.

Dubai’nin “Dubai World” adlı şirketinin tam bu sırada 60 milyar dolarlık borcunu ödeyememesinin benzer aksamayı başka yerlerde de gündeme getirmesi olasılığı, balon şişmesini duraklattı, İzlanda’nın da iflas noktasında olduğu ortaya çıktı. Bunu, AB ülkelerinden, 2010’a girerken ortaya dökülen olumsuz haberler izledi. Yunanistan’dan gelen borçları ödeyemeyeceği yolundaki bilgileri bir dizi diğer AB üyesi ülkeden gelen benzer haberler izledi. İngiltere, İrlanda, İspanya, Portekiz, İtalya’da durum Yunanistan’dan çok da farklı değildi. Bu (İngiltere hariç) euro sistemi üyesi ülkelerin hepsinde kamu bütçe açıkları / GSYİH oranı %10’u, kamu borcu / GSYİH oranı ise bazılarında %100’ü aşarken, diğerlerinde ise buna yaklaşıyordu; bir yandan kendi içlerinde “euro para sistemi”ni ve euro/dolar paritesini sarsarken, AB’nin büyüklüğünden ötürü diğer yandan dünyayı da tekrar sallayabilecek güçtedir. Bu değerlendirme özellikle Türkiye açısından önemlidir; nedeni, ihracatının %50-52’nin AB’ye, ithalatının ise %40’tan fazlasının AB’den olmasıdır. Türkiye, euro-dolar paritesi değişmelerinden de büyük çapta etkilenir. Euro dolar karşısında, ortaya çıkan sarsıntıdan ötürü değer kaybettiğinde Türkiye’nin ihracat kaybı şiddetlenecek, AB’den ithalat artacaktır. Değeri düşen euro ile ihracatın yarısını yapıp görece yükselen dolarla ithalatın yarısından fazlasını yapmak dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine dönmesi demektir.

Neyse ki, bu yeni çalkantı beklentisinin aynı zamanda kısa vadeli sermaye girişlerinde risk artışı yaratarak girişleri azaltması, TL’de aşırı değerlendirilmeyi sınırlaması beklenir. Bu da, krizi izleyen ilk aşamada borsalar yükselişe geçerken tekrar aşırı değerlendirilmeye geçen TL’de seyrin, tersine dönmesi demektir. Böylece, TL değerinde bu kez cari işlemler açığını sınırlayıcı bir azalış başlayabilir. Aynı zamanda, uluslararası pazarlardaki hammadde fiyatlarında spekülasyon artışları da sınırlanacağı için, olumlu fiyat değişimi de ortaya çıkabilir; bu iki değişim cari işlem açığı artışını sınırlayabilir.

AB’deki sarsıntıya göre, 2012-2013’ten önce küresel ekonominin tekrar bir finansal balon şişmesi yoluyla rayına oturması pek olası gözüküyor. 2012-2013 tarihini vermemizin nedeni, bunun AB üyesi borçlu ülkelerin mali dengesizliklerini azaltmaları için verilen tarih olmasıdır. Yani 2008 küresel

²⁶ Bankalar krizi ile yaşanan 2001 krizinde endeks 8000 ile taban yapmıştı.

krizinin öyküsü, önce düşünüldüğü gibi bir – iki yılda tamamlanmış olmayacak, süresi bir kaç yıl daha uzayacaktır; “V “ tipi değil “L” tipi olacak gibi gözükmektedir.

9. GELECEĞE BAKIŞ

Finansal kapitalizmin ABD önderliğinde ikinci evresi²⁷ çok daha güçlü ve baskın biçimde, teknolojiden ve iktisat ile finansın ürettiği yeni aletlerden daha fazla güç alarak yürüdü; kendisini yaratan ülkelerin karşısında yeni güçler de yükseltti. Bu yeni güçlerin iktisat politikalarına, “ekonomi ve bireysel yarar ençoklaştırması” sorunsalına yaklaşımları ise iyice farklıdır. İktisat eğitiminin geleceği için bu önemli bir nokta oluyor. Brezilya, Çin, Hindistan gibi yeni güçlerin iktisat politikalarında “toplumsal yarar” ağırlıktadır. (AKP iktidarında Türkiye’de neoliberalizm hala ağırlıktadır.)

2008 krizi, yerleştirilen “etkin piyasalar / serbest dış ticaret ve sermaye hareketleri” anlayışına ciddi sorgulamalar getirdi. Bu da sermaye hareketleri serbestliği eklenmiş, bir ölçüde yenileştirilse de ana modelden sapmamış iktisat eğitimini sorgular duruma getirdi. İktisadın dayandığı varsayımlar (başta rasyonel davranış), oligopolcü piyasa yapıları, dünyada üreyen sabit sermaye tabanlı yeni ağ dokuları, dinamik teknolojik değişmeye dayalı süreçler, tek ülkenin (ABD) parasal ve reel ekonomik yapıları ve süreçleri etkileme gücü, geleneksel iktisat ders kitaplarını artık çok aşıyor. Paris Üniversitesi öğrencilerinin tanımıyla “otistik iktisat” durumuna düşürüyor. İktisat eğitimi talebi ise giderek yerini işletme ile finans eğitimine bırakıyor. Nedeni açık; iktisat eğitimi günümüzü anlamaya, izlemeye, yönetmeye gereken aletleri tam veremiyor. Nitekim 1990 sonrası süregelen krizler dünyada ekonomik ve politik dengeleri değiştirdiği gibi, yerleşik iktisat kuramının yetersizliğini de kanıtladı; tıpkı Büyük Dünya Bunalımı’nın J. M. Keynes’in “Genel Teorisi” gibi yeni bir anlayışı getirdiği gibi.

Keynes’in “kumarhane kapitalizmi” diye tanımladığı durumu farklı ağırlıkla yaşayan kriz sonrası dünyada, yeni yükselen güçlerin etkisi artarken ne iktisat politikaları aynı kalacaktır, ne de onun temelindeki iktisat kuramları ve iktisat eğitimi. Zaten AB’deki sarsıntı mutlaka Avrupa’da finans sistemine ciddi kısıtlar getirecektir. ABD ve İngiltere finans kesimlerinin direnmesi karşısında, Batı Bloku’nda politika ayrışması olması beklenir.

J. K. Galbraith (1990: 105), tarihsel süreçte spekülatif çılgınlıkları ve izleyen çöküşleri inceledikten sonra, şöyle diyor: “...Ekonomik yaşam sürekli bir dönüşüm sürecindedir; dolayısıyla A. Smith, J. S. Mill, Karl Marx, Alfred Marshall gibi geçmişteki düşünürlerin gözlemleri, günümüz ya da gelecek için güvenilir bir rehberdir. Ancak, koşullar aynı ise, tarihin verdiği dersler uyarıcıdır”.

21. yüzyılın başında başlayıp gelecekte süreceği kesin olan bazı “iktisat dışı” eğilimlerin iktisat politikaları ve iktisat kuramını “neoliberalizm” dışına taşıması beklenir. Ayrıca, 2008 krizinin ve bunu aşmak yolunda başta ABD ve AB’nin ve bunları izleyen diğer ülkelerin uyguladığı politikaların yarattığı sonuçlar vardır. Son çeyrek asır, küresel ve bölgesel krizlerin sıklaştığı ve derinleştiği bir dönem oldu; yoksul-zengin ayırımı tavan yaptı; yüksek işsizlik oranları süregelenleşti. Yani finansal kapitalizmin insanlara getirisini götürüsünün üstünde oldu. Bu tablo, Galbraith’in sözlerini doğrularken, yeni bir yaklaşımın gerektiğini de göstermektedir.

2008 krizinin daha da güçlendirdiği bir gerçek, iktisat-dışı olguların etkisinin güçlenmiş olmasıdır. Bunların başında, dünyada türeyen yeni güçler gelir. Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya ve bunları izleyen diğer bazı G-20 ülkeleri (Türkiye dâhil) GSYİH toplamı itibarıyla, ABD ile AB’ye yaklaşmıştır. Bu ülkelerin Türkiye gibi bir ikisi hariç diğerleri, denetimli ekonomileri ve toplumsal yararı ençoklaştıran politikaları sayesinde, hem hızlı hem istikrarlı büyümektedirler; dünyaya örnek oldukları gibi neoliberal küreselci kuramı da, politikaları da etkileyeceklerdir. Önümüzdeki dönemde toplumsal yarar öncelikli olabilecektir.

İktisat – dışı olup iktisattaki anlayışı değiştirmeye götürecek diğer bir olay, “iklim ısınması”dır. Sera gazları olgusu dünya çapında bir ortak yarar / ortak maliyet yaratmıştır; aslında, iktisat kuramında “dışsal yarar / dışsal zarar” diye işlenen konuyu küresel boyuta taşımaktadır. “Her kişi yararını ençoklaştırırsa toplumsal yarar da ençoklaşır” anlayışı yerine, toplumsal / küresel yararın ikame

²⁷ Birinci evre İngiltere öncülüğünde 1870 krizinden sonra (1873) Birinci Dünya Savaşına (1914) kadar geçen sürede yaşanmıştı.

edilmesi demektir bu. Yani, A. Smith'in (çoktan rafa kaldırılmış olması gereken) "görünmeyen el"i, artık çarpıcı biçimde bitmektedir.

Bu iki temel iktisat-dışı olay, neoliberal iktisat anlayışının sonunu getirebilir.

Diğer bir etki, 2008 krizinin getirdiği ekonomik, toplumsal ve hatta politik çok boyutlu etkilerdir. Ekonomik etkiler ciddi toplumsal sorunlar getirdikleri gibi, yeni ekonomik sorunların da kaynağı olacaktır.

Toplumsal sorunların başında her yerde doruk yapan işsizlik gelmektedir. İşsizlik sigortaları ancak şartlarını karşılayanlara ödemeyi belirli bir süre (6 ay-1 yıl arası gibi) yapar; süre bunu aşarsa, işsizler parasızdır. Kayıt dışı çalışmanın yaygın olduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise, çoğunluğu baştan itibaren zaten açlığa mahkûmdur. Eldeki öngörü verileri, işsizlik oranlarının 2013'ten önce düşebileceği beklentisi yaratmadığı gibi, birçoğu da yüksek oranlı işsizliği kalıcı bir olgu olarak kabulleniyor. İşsizliği daha tehdit edici bir toplumsal soruna dönüştüren genç nüfus (18-25 yaş) üzerinde yoğunlaşıyor olmasıdır. Bunlar hiç çalışmadıkları için sigortadan yararlanamazlar; aldıkları eğitim yatırımını hiç kullanamaz ve bunun karşılığı kimseye bir yarar getirmeden zamanla sıfırlanırlar. Ayrıca aylak genç nüfus her türlü aykırı ve zararlı aşırı sağ ve aşırı sol sosyal eylemin tabanında yatar; toplumsal kargaşanın, terörizmin başlıca aktörleri olur. Yaşlılar emekli aylığı almaya başlarken yeni işe katılan gençler yoksa sigortaları besleyen kaynak daralır, bütçe açıkları kaçınılmaz olur. Bu açıdan, Türkiye'de olduğu gibi işsizlikte sayı ve süre olarak artış özellikle genç nüfusta yoğunlaşıyorsa, çok boyutlu olumsuzluklara kaynaktır.²⁸

Nihayet, işsizlik oranının yüksek düzeyde sürmesi, piyasadaki cari ücretleri tabana iter, işsiz olmayanlar da potansiyel refah kaybına uğrar. Bu da ayrı bir sosyal huzursuzluk kaynağı olur. Marx'ı anımsatan bir "yedek sanayi ordusu"nun varlığı, hem barışa hem sisteme en büyük tehdittir.

Yüksek oranlı işsizliğin yaratabileceği ekonomik ve toplumsal sorunların iktisat eğitiminde yer aldığı ve ekonomi politikalarını etkilediği bir evre yaşanması kaçınılmaz gözüküyor. Kimse de "yüksek ücret isteyen" sendikaları artık sorumlu tutamayacaktır.

Yukarıda AB üyeleri bağlamında değindiğimiz kamu borçları sorunu aslında 2008 krizini atlama için Keynes'ci politikaları uygulayan ABD dâhil çok sayıda ülkeyi tanımlıyor. Kamu borçlarındaki artış, gelecek kuşakların refahını etkileyecek düzeye doğru gitmektedir; birçok ülkenin dış borçlarını ödeyemez duruma düşmesi beklenir. Ağır kamu borçlarının 1990'dan bu yana duraklattığı Japonya, yaşadığı finans krizini atlama için borçlanmıştı. Ama bugüne dek borçlardan kurtulamadı. Japonya'nın yaşadığı uzun süreli durgunluk acaba tek örnek olarak kalabilir mi?

Kamu borçlarının bu düzeyde artışı yapışkanlaşma eğilimine giren işsizliğe eklendiğinde, 1929 Büyük Dünya Bunalımından çıkmak yolunda geçmişte pek çok hükümetçe alınan bir kısım sosyal nitelikli önlemleri olanak dışı bırakacaktır. Hükümetlerin Batı ülkelerinde 1929 Bunalımında artırdığı altyapı yatırımları, askeri harcamaları, sosyal nitelikli destekler, bu krizi izleyen olası durgunlukta kısıtlanacak, yüksek kamu borçluluğu pek çok ülkede hükümetleri sınırlayacaktır. Ya da, kamu borçları parasallaştırıldığında enflasyonist finansmanın getirdiği yaygın bir enflasyonist süreç yaşanacaktır.

Bir diğer etki artan kamu borçluluğunun kamusal desteklere getirdiği sınırlardır. Pek çok ülkede sosyal sigortalara, yoksul tarım üreticilerine, devlet eğitim ve sağlık hizmetlerine, alt-yapıya vb... yapılan mali katkılarda ciddi kısıtlar yaşanması kaçınılmazdır. Sosyal barışı, tıpkı genç yaş nüfus işsizliği gibi, bozacak bir diğer olgudur bu. Yoksa 2008 küresel krizi sonuçta ciddi sosyal huzursuzlukların hazırlayıcısı mı olacaktır?

Bu konular, iktisat eğitiminde krizler bağlamındaki bölümlerde ek bilgilendirmelere yer vermeyi gerektirecektir; öyle ki, alması kriz etkilerini kamu politikalarıyla gidermede alması yöntemleri, olası sonuçlarıyla birlikte incelemek yerinde olacaktır.

²⁸ Genç nüfusta işsizlik oranı Türkiye'de %25-30, ABD'de %15'tir. Unutulmamalıdır ki, 1930'lu yıllarda aşırı politik akımlar %20'yi aşan işsizlik ortamında yeşermişlerdi. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunda çok yüksek doğum oranı ile beslenen yoğun genç işsizliğinin, her halde, terörizmin sonlanmamasında rolü büyüktür.

Ancak, iktisat eğitiminin alacağı şekli temelde etkileyecek olan, “iktisat-dışı” diye belirttiğimiz öğelerdir; küresel denge değişmesi yanında “iklim ısınması” sorunsalının nasıl bir çözüme bağlanacağıdır; gerçeklerle bağdaşmayan varsayımlara dayalı soyut modeller ile türetilen kuramların 21. yüzyılın anlayışına ve gerçeklerine ne ölçüde yanıt vereceğidir. Sanırsanız ki, 2015-2020 arası yıllar itibarıyla bu konular belirginleşecek, ona göre de elimizdeki ders kitapları köklü bir dönüşüm geçirecektir. Zaten Eko-sistem / biyolojik evrim modeline dayalı yeni bütüncül bir iktisat kuramından başlayıp akla gelen gelmeyen tabanda yeni kuram geliştirme çabaları eksik değildir günümüzde. Ancak yukarıda değindiğimiz sorunlar belirginleşmeden, kesin sonuçlar ortaya çıkmadan olası dönüşümler de ortaya çıkamaz.

EK: DEF (WEF) ve AİD (AEA) Toplantıları

Hem iktisat bilimi ve eğitimi, hem iktisat politikasının kriz sonrası dünyada nereye gideceğinin ipuçları herhalde Dünya Ekonomik Forumu’nun 2010 (Ocak ayı son hafta) Davos toplantısındaki tartışmalarda bulunabilir. Davos toplantıları, küreselleşme ve finans kapitalizminin önde gelen sözcülerini barındırdığı için, aşağıya aldığımız çarpıcı görüş değişimleri çok anlamlıdır. Davos’tan kısa süre önce yapılan Amerikan İktisat Derneği’nin Atlanta toplantısı, krize odaklandığı gibi yeni kuramsal arayışlar da gündeme geldi.²⁹ Ancak, 2008 krizi, şimdi Avrupa ve Japonya’da kritik yeni bir aşamaya giriyor, yani sonu gelmedi.

Aşağıda, bu makalede vurgulanan konular açısından önemli gördüğümüz noktaları, önce DEF toplantısından, sonra AİD toplantısından naklediyoruz. Bu toplantılarda, anladığımız kadarı, krizin geldiği bu yeni aşama pek konuşulmadığı gibi, küresel siyasal denge kaymaları da ele alınmadı.

A) Davos Toplantısı

1) Genç finansçılar, “Finansal Hipokrat Yemini yaparak başkalarına zarar vermemeye söz vermeliler”, konusunu konuştular. (Yani, finans kesimi için konu ettiğimiz etik sorun, kendilerince de kabul ediliyor.) Özellikle “CDO”larla zarar vermeme üzerinde durdular.

2) Şirket yöneticilerinin “kısa vadeli spekülasyon davranışlardan uzak durmaları” gerektiği vurgulandı.

3) Fransa Başkanı Nicolas Sarkozy, şişirilmiş banka yöneticisi ücretlerinden “yuan”ın değerinin düşük tutulmasına uzanan bir çizgide, sisteme eleştiriler sergiledi, sonra da 2011’de G-8’in yönetimine gelince, Fransa’nın bu sorunları ele alacağını bildirdi. Daha da önemlisi, “Kapitalizmin etik çerçevesini dünya önderlerinin tekrar düşünmesi gerektiğini, eğer bir değerler çerçevesine oturtulmaz ise, sistemin yaşayamaz. Bir süre önce ulusların sonunun geldiğini söyleyen şirket yöneticileri... Geçen yıl gemi sallanınca, hangi ülkeden geldiklerini hatırladılar.” dedi. Yani, ulus-devletin sonunun gelmediğini vurguladı. (Bu nokta bizim “Küreselleşme ve Ulus-Devlet” kitabımızda yıllardır vurguladığımız bir noktadır). Sarkozy’nin vurguladığı diğer iki nokta şunlar oldu. “Artık dikkatleri küresel şirketlerden küresel vatandaşlara çevirmenin vakti geldi”; yani, insanı dışlayan iktisat anlayışı değişmelidir. Diğerisi ise, “yeni bir ekonomik büyüme hesaplamasına geçip, bireylerin mutluluğunu da varlıkları gibi hesaba katmak” idi. (Bu görüşler de mutlaka iktisat eğitimine içerilmelidir diye düşünüyoruz.)

4) Davranışsal iktisatçı Robert Schiller, “İnsanlar artık ekonomi sorunlarına ahlaki bir çerçeve içinde bakmaya başlıyorlar. Bu pek de sık rastlanan bir olay değildir” diyordu. (Bu da yazımızda iktisat biliminin “amoral” olamayacağı savımıza iyi bir destektir)

B) “American Economic Association”ın Atlanta Toplantısı

Bu toplantıda kuramsal düzlemde neden, nerede hata yapıldığı araştırıldı. Ellerindeki tam serbest piyasaların en yüksek etkinlik göstereceğini söyleyen kuram, niçin gerçekte yaşanan olaylar ile

²⁹ Bu görüşler 1 ve 8 Şubat 2010 tarihli Newsweek dergilerinden toplandı. Kaynak olan yazıların yazarı R. Farooq’dır. DEF: Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum). AİD: Amerikan İktisatçılar Derneği (American Economic Association).

yanlışlanmıştı? Finansal krizler zinciri, niçin 2008 küresel krizi ile ciddi bir küresel çöküşle sonuçlanmıştı?

J. Stiglitz, kısa açılış konuşmasında tam serbest piyasalara güvenilemeyeceğini ve etkin de olmadıklarını, kendi kendilerini düzeltme eğiliminde de olmadıkları içindir ki, krizi atlatmak yolunda küresel çapta trilyonlarca dolarlık bir maliyet taşınması gerektiğini belirtti.

Neoliberalizm çökünce, bunu yeni bir kuramla ikame etmenin gereği ortaya çıkmaktadır. Bu yeni kuram, “rasyonel davranış” varsayımını bir yana atıp, rasyonel olmayan davranışlar ve her zaman etkin olmayan piyasalar ile yola çıkmalı. Günümüze kadar gelen süreçte (en azından ders kitaplarında) iktisat kuramları fizik bilimi ile matematik-istatistik alanındaki gelişmeleri izledi. Yeni kuramlar, artık bu temelleri terk edip, evrimsel biyoloji temelinde yeni bir kuramlaşma arıyorlar.³⁰ Bu yeni arayışta, ekonomi ve finans piyasaları bir “eko-sistem”, kurumlar ise içindeki “yaratıkları” diye ele alınıyor; bunlar yaşamak için doğal kaynak (kâr) arayan yaratıklar (“hedge” fonlar, yatırım bankaları) gibi varsayılıyor. Dönem dönem bu yaratıklar biyolojik dönüşüme (mutation) giriyorlar. Bu sava göre hücre biyolojisi kuramı, yeni bir ekonomi kuramına çözüm getirebilir. Bugüne dek A. Smith’e götürdüğümüz iktisat kuramının kaynağı 1970’lerden bu yana gündemde olan “Davranışsal İktisat”tır. (Behavioral Economics). (Bu akımın Türkiye’de temsilcisi iktisatçılar bulunuyor).

Arayışlar kuramsal alanda sürecektir; çünkü elimizdeki kuram yeterli değildir. Ancak kanımızca, kuram ne olursa olsun, finans kesimi sınırlanıp (halen İngiltere bunu yapmaya çalışıyor) başlıca kâr kaynağı olmaktan çıkmadıkça, balonlar önlenmedikçe, krizler yine olacaktır. Sorunun kaynağı finans kapitalizminin kendisidir. Tabanındaki Neoliberalizm ise, sadece pazarlama reklamıdır, krizleri sıklaştırmıştır.³¹ Benzer sorunların kaynağı olacak “mali sermaye egemen” yeni bir sistem kurulacağını da pek sanmıyoruz. Yani iktisat eğitimi yenilenmeye adaydır.

KAYNAKÇA

Aysan, M. (2009), “Bunalım ve Varlık Değerleri”, **Cumhuriyet Gazetesi**, Kasım. [Pozen (2009), Harvard Business Review, “İçinde bulunduğumuz bunalımın temel nedeni nedir?” makalesinden nakleden.]

Blanchard, O. (2003), **Macroeconomics**, (3. b.), Prentice Hall International Edition.

Farooq, R. (2009), “The Boom in the Gloom”, **Newsweek**, November 9.

Fukuyama, F. (2010), “History is Still Over”, Special Issues.

Galbraith, J.K. (1990), “A Short History of Financial Euphoria”, **Whittle Books / Viking**, New York.

Gross, D. (2009), “Rules of the Jungle”, **Newsweek**, Kasım 2.

Helleiner, E. (2009), “Crisis and response: Five regulatory agendas in search of an outcome”, **Internationale Politik und Gesellschaft**, S.1.

Lipsey, R. – K. A. Chrystal (1999), **Principles of Economics**, (9. b.) Oxford University Press.

Sapir, J. (2009), “From financial crisis to turning point: How the US subprime crisis turned into a worldwide one and will change the global economy”, **International Politik und Gesellschaft**, Friedrich Ebert Stiftung, S. 1.

Schumpeter, J. (2003), **Ten Great Economists from Marx to Keynes**, Simon Publications Inc.

Soto, de H. (2009), “Toxic paper”, **Newsweek**, 2 Mart.

³⁰ Amerikan “Kurumcular”ından T. Veblen, bir yüzyıl önce insan toplumlarında evrimin (fizik-matematik değil) biyolojik evrim süreciyle açıklanmasını düşünmüş ve bu bağlamda çözümler yapmıştı. Fransız devriminden önce Fransa’da gelişen “Fizyokrat” kuram da biyolojik esinli olmuştu.

³¹ Balonlar önleminde kapitalizm serbest piyasa ile herhalde, bu kez reel ekonomi krizleri yaşayacaktır; ancak bu kadar sık olmayacaktır.